

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی

مؤلف :

بهرام شفیعی

دبیر تاریخ دبیرستان استعدادهای درخشان امام خمینی دشتستان و

سرگروه تاریخ منطقه آبپخش

زمستان ۱۳۹۸

درس اول

۱- تاریخ نگاری سنتی

➤ تاریخ نگاری سنتی، ادامه وقایع نگاری ها و مجلس نویسی های دوره صفوی و پیش از آن محسوب می شود.

➤ مورخان سنتی اغلب اهل شعر و ادب بودند و آثار خود را با خصوصیات ادبی تألیف می کردند.

برجسته ترین ویژگی های تاریخ نگاری سنتی:

- تأکید بر تاریخ سیاسی و نظامی و شرح طولانی زندگی شاهان، جنگ ها و فتوحات.

- بی توجهی به زندگی اجتماعی و حیات فرهنگی و اقتصادی مردم

- بی توجهی به علل و نتایج رویدادها و تحولات تاریخی

- داشتن روحیه تملق و چاپلوسی

- تأکید بر مصنوع و متکلف نویسی و پرهیز از ساده نویسی

- بی توجهی به سنجش و نقد منابع.

تاریخ نگاری عصر افشاریه و زندیه

➤ شیوه تاریخ نگاری دوران افشاریه و زندیه استمرار تاریخ نویسی عصر صفویان بود.

➤ میرزا مهدی خان استرآبادی، مورخ دربار نادرشاه افشار، در کتاب های جهانگشای نادری و دره نادری فتوحات نادر را شرح می دهد و وی را ستایش می کند.

➤ میرزا محمدصادق موسوی، نویسنده تاریخ گیتی گشا، نیز تاریخ زندیه را با اسلوبی مصنوع و دشوار همراه با تملق گویی از فرمانروایان زند نوشته است.

۲- تاریخ نگاری جدید

➤ در دوره معاصر شکل جدیدی از تاریخ نگاری در ایران رواج یافت که از نظر بینش و روش با تاریخ نویسی سنتی متفاوت بود.

➤ زمینه های پیدایش تاریخ نگاری جدید: ۱- جنگ های ایران و روسیه در دوران پادشاهی فتحعلی شاه قاجار و توجه زمامداران و نخبگان ایران به دنیای غرب ۲- ترجمه آثار اروپایی از زمان عباس میرزا (ولیعهد فتحعلی شاه) ۳- تأسیس مدرسه دارالفنون و ایجاد دارالطباعه دولتی و دارالترجمه همایونی در زمان ناصرالدین شاه ۴- گسترش فعالیت علمی شرق شناسان، کتیبه های بیستون و طاق بستان رمزگشایی شد و اطلاعات دقیق و جدید درباره تاریخ ایران به دست آمد.

➤ زمامداران و نخبگان ایران با مقایسه وضعیت ایران و غرب در جست و جوی درک علل پیشرفت جوامع غربی و عقب ماندگی جامعه ایران برآمدند.

➤ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، از مورخان مشهور عصر قاجار، یکی از چهره های برجسته فرهنگی این دوره بود که به ریاست دارالترجمه همایونی برگزیده شد. در دوره ریاست او آثار فراوانی به فارسی ترجمه شد.

➤ گسترش کشفیات باستان شناسی در ایران منابع نوینی را پیش روی مورخان قرارداد و زمینه تحولی عمیق و اساسی را در تاریخ نگاری سنتی ایران فراهم آورد.

➤ سر هنری راولینسون، سیاستمدار انگلیسی در عصر قاجار، نخستین شرق شناسی بود که با مطالعه کتیبه بیستون موفق به خواندن خط میخی شد.

انتقاد به تاریخ نویسی سنتی

➤ خاوری شیرازی: از پیشگامان انتقاد به تملق و متکلف نویسی، خاوری شیرازی مورخ مشهور زمان فتحعلی شاه و نویسنده تاریخ ذوالقرنین است. او به حقیقت نویسی و مختصر نویسی علاقه نشان داد و تملق گویی را نکوهش کرد. خاوری شیرازی در مورد تملق گویی نوشته است: «تاریخ نگار را هم لازم است که راست گفتاری پیشه کند ... فرشته را دیو نخواند و دیو را فرشته نداند».

➤ میرزا محمدجعفر خورموجی: میرزا محمدجعفر خورموجی، از مورخان عصر ناصری و مؤلف کتاب حقایق الاخبار ناصری، که از منتقدان تملق گویی بوده، نخستین کسی است که واقعیت قتل امیرکبیر را بازتاب داده است.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

➤ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه گام‌های بلندی در حوزه تاریخ‌نویسی عصر قاجار برداشت. او دریکی از آثارش به نام صدرالتواریخ، امیرکبیر را ستایش می‌کند.

➤ **میرزا فتحعلی خان آخوندزاده:** میرزا فتحعلی خان آخوندزاده (۱۲۲۸-۱۲۹۵ق)، با اینکه مورخ نبود، تاریخ‌نویسی سنتی را به شیوه علمی نقد کرد. میرزا فتحعلی خان آخوندزاده در رساله ایراد، شیوه تاریخ‌نویسی رضاعلی خان هدایت را به دلیل استفاده او از شعر در بیان رویدادها و به کار بردن الفاظ مصنوع ادبی موردانتقاد قرار داد.

➤ **میرزا آقاخان کرمانی:** مورخ عصر قاجار، نیز در رواج تاریخ‌نگاری جدید گام‌های مؤثری برداشت. او معتقد بود که مورخان جدید اروپایی با بررسی سیر حوادث و مطالعه علل و نتایج رویدادها به قوانینی دست یافته‌اند که آن را «حکمت تاریخی» می‌نامند.

روش تاریخ‌نگاری جدید

➤ در دوره معاصر به تدریج شرایط و بستر مناسبی برای ظهور تاریخ‌نگاری جدید در ایران فراهم آمد.

➤ **ویژگی‌های روش تاریخ‌نویسی جدید:** ۱- استفاده از روش تحقیق علمی ۲- بهره‌برداری از منابع و اسناد و مدارک معتبر و گزینش و نقد آن‌ها در ارزیابی رویدادهای تاریخی ۳- به کار بردن زبان ساده و بدون تکلف ۴- بهره‌گیری از یافته‌های باستان‌شناسی، زبان‌شناسی، جغرافیا، جامعه‌شناسی و اسطوره‌شناسی در مطالعه تاریخ

➤ **عوامل ترویج و توسعه و رشد روش پژوهش علمی تاریخ در ایران:** ۱- گسترش مدارس جدید ۲- تأسیس دانشگاه و رواج آموزش تاریخ به‌عنوان یک رشته علمی در دوره معاصر ۳- ایجاد مراکز تحقیقاتی و نشریات تخصصی در حوزه مطالعات تاریخی ۴- تألیف، ترجمه و نشر کتاب‌ها و مقاله‌های علمی فراوان.

بینش تاریخ‌نگاری جدید

➤ **تفاوت بینش تاریخ‌نگاری سنتی و جدید:** اساس کار تاریخ‌نگاری سنتی، بررسی زندگی پادشاهان و شرح فتوحات آنان بود اما در تاریخ‌نویسی نوین، جنبه‌های گوناگون حیات انسانی اعم از سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بررسی می‌شود.

➤ **عوامل مؤثر بر دگرگونی بینش مورخان ایرانی:** ۱- انقلاب مشروطیت ۲- نفوذ و دخالت کشورهای استعمارگر ۳- جنگ‌های جهانی اول و دوم و اشغال ایران ۴- کودتاهای ۱۲۹۹ و ۱۳۳۲ش ۵- جنبش ملی شدن نفت و انقلاب اسلامی.

➤ **کتاب تاریخ بیداری ایرانیان:** بینش انقلاب مشروطیت در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان نوشته میرزا محمد ناظم الاسلام کرمانی (۱۲۸۰-۱۳۳۷ق) دیدار شده است. نویسنده این کتاب ضمن توجه به مردم، نقش طبقات اجتماعی مختلف را در انقلاب مشروطیت نشان داده است.

گونه‌های منابع تاریخی در دوره معاصر

➤ منابع پژوهش دوره معاصر تاریخ ایران نسبت به دوران پیش از آن، کثرت و تنوع فراوانی دارند.

➤ **عمده‌ترین منابع مهم تاریخ معاصر ایران:** انواع کتاب‌ها (تاریخی، ادبی، خاطرات، سفرنامه‌ها، زندگینامه‌ها «تراجم» و...)؛ نشریات (روزنامه‌ها و مجلات)؛ اسناد و منابع آرشیوی، بناها، وسایل و ابزارها.

الف) کتاب‌ها

➤ **انواع کتاب‌های تاریخی:** مورخان ایرانی با دو رویکرد سنتی و جدید کتاب‌های متعددی در موضوع تاریخ نوشته‌اند؛ همچنین در دوره قاجار چند تن از اروپاییان که اغلب مدتی را در ایران به سر برده بودند، کتاب‌هایی درباره تاریخ ایران نوشتند.

➤ **کتاب‌های خاطرات:** این آثار حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و شرح حال رجال این دوره‌اند که به‌ندرت در سایر منابع یافت می‌شود.

➤ **سفرنامه‌ها:** در عصر قاجار، سفرنامه‌نویسی گسترش فراوانی یافت. از ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه سفرنامه‌های متعددی به‌جامانده است.

➤ **انواع سفرنامه‌های عصر قاجار:** - برخی از مقام‌ها و رجال سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دوره قاجار نیز سفرنامه‌های جالبی نوشته‌اند. - علاوه بر آن‌ها، عده‌ای از سفراء، مأموران، بازرگانان و جهان‌گردان خارجی هم خاطرات سفر خود به ایران را در قالب سفرنامه نوشته‌اند.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

➤ **اهمیت سفرنامه‌های در تاریخ‌نویسی:** سفرنامه‌ها از نظر مطالعه تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند و حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره موضوع‌های اقتصادی مانند مالیات، گمرک، راه‌ها، مسائل اجتماعی از قبیل آداب و رسوم، پوشاک و تغذیه و مباحث فرهنگی، دینی، هنری و معماری هستند.

(ب) نشریات

➤ نشریه (روزنامه) به عنوان رسانه گروهی، یکی از ابداعات تأثیرگذار تمدن جدید غربی بود که در دوره قاجار به ایران راه یافت. نشریات از طریق آگاهی‌بخشی عمومی، تأثیرات فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی زیادی بر جامعه ایرانی گذاشتند.

➤ اولین روزنامه ایران را میرزا صالح شیرازی، یکی در از دانشجویان اعزامی به انگلستان با عنوان کاغذ اخبار تهران منتشر کرد (۱۲۵۳ق).

➤ امیرکبیر برای رشد آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی مردم و توسعه فکری و فرهنگی جامعه، روزنامه وقایع اتفاقیه را منتشر کرد که بعداً به روزنامه دولت علیه ایران تغییر نام داد.

➤ به دلیل ماهیت استبدادی حکومت قاجار و نبود آزادی بیان، برخی از روزنامه‌نگاران در خارج از کشور اقدام به نشر روزنامه‌هایی به زبان فارسی کردند.

➤ پس از پیروزی انقلاب مشروطه، نشریات رشد سریعی پیدا کردند.

➤ بسیاری از احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی نشریات مخصوص به خود را منتشر کرده‌اند و پژوهش‌گران با مراجعه به این منابع سودمند می‌توانند دیدگاه‌ها و مواضع آنان را بررسی کنند.

(پ) اسناد و منابع آرشیوی

➤ **اسناد تاریخی:** اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع پژوهش تاریخی به شمار می‌آیند و شامل کلیه مکاتبات حکومتی، فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، نامه‌های شخصی و اداری، اسناد مالی و قضایی، گزارش‌های اقتصادی، فرهنگی، نظامی و حقوقی می‌شوند.

➤ **آرشیو ملی:** با توجه به اهمیت اسناد در پژوهش‌های تاریخی، در بسیاری از کشورهای جهان محلی برای نگهداری، حفاظت، مرمت، طبقه‌بندی و آماده‌سازی آن‌ها و استفاده محققان ایجاد شده است که به آن آرشیو گفته می‌شود.

➤ آرشیو ملی هر کشور محل نگهداری اسناد و مدارک باارزش و معتبر مربوط به آن کشور است.

➤ **اهمیت اسناد در تاریخ‌نویسی:** اسناد حاوی اطلاعاتی بسیار ارزشمند و منحصربه‌فرد درباره مسائل و موضوع‌های سیاسی، اداری، اقتصادی (مالی، ملکی و معاملات) و فرهنگی، دیدگاه و عملکرد افراد، شخصیت‌ها، احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی است.

(ت) بناها، اشیاء و وسایل

➤ آثار معماری شامل بناها، خیابان‌ها، کوچه‌ها و میدان‌ها، اشیاء و لوازم به‌جامانده، سکه‌ها، جواهرآلات، مهرها، نشان‌ها و سایر وسایلی که از عصر قاجار و حتی پهلوی به‌جامانده است، به پژوهشگران در مطالعه و شناخت آن دوره کمک می‌کند.

درس دوم

ایران و جهان در آستانه دوره معاصر

ایران از نادرشاه افشار تا آقا محمدخان قاجار

- وضعیت ایران پس از سقوط صفویان: ۱- آشفتگی امور و بروز هرج و مرج و آشوب‌های داخلی ۲- افغان‌ها به دلیل ناتوانی در تسلط بر تمام قلمرو صفوی و ناآشنایی با اصول کشورداری، نتوانستند حاکمیت مقتدری تشکیل دهند. ۳- بخش‌هایی از شمال و غرب میهن ما توسط روسیه و عثمانی در چنین شرایطی بود که سرداری به نام نادر از ایل افشار، برای نجات ایران پا به عرصه نهاد.

تأسیس حکومت افشاریه

- ایل افشار از ایل‌های قزلباش بود که در به سلطنت رساندن حکومت صفویان نقش داشتند. در عصر صفوی، بخشی از این ایل را برای محافظت از مرزهای خراسان در برابر هجوم ازبکان به نواحی شمال آن دیار کوچاندند.
- پس از تسلط افغان‌ها بر اصفهان، یکی از پسران شاه سلطان حسین صفوی بهنام تهماسب برای گردآوری نیرو و بازگرداندن حکومت صفویان، از پایتخت گریخت.
- سران ایل‌ها مانند نادر افشار و فتحعلی‌خان قاجار (پدربزرگ آقا محمدخان) به او پیوستند و در نخستین گام، خراسان را تصرف کردند.
- اقدامات نادر پیش از به رسیدن به قدرت: پس از کشته شدن فتحعلی‌خان قاجار، نادر که جنگاوری شجاع و متهور بود، ابتکار عمل را به دست گرفت و فرماندهی سپاه تهماسب را عهده‌دار شد. او طی چندین جنگ افغان‌ها را شکست داد. نادر سپس مهاباد نبرد با روسیه و عثمانی شد. سپاه تحت فرمان او در چندین جنگ بر ارتش قدرتمند عثمانی پیروز شد و سرزمین‌های اشغال‌شده ایران را آزاد کرد. روس‌ها نیز با مشاهده توان نظامی نادر و جنگجویانش، پیش از برخورد نظامی، نیروهای خود را از ایران بیرون بردند.

نادر، شاه ایران:

- مقدمات به قدرت رسیدن نادر: پیروزی‌های برق‌آسای نادر در جنگ‌های داخلی و خارجی زمینه نشستن او بر تخت شاهی را فراهم آورد. او نخست تهماسب دوم را به بهانه بی‌کفایتی از سلطنت خلع کرد. سپس بزرگان کشور، علما و سران ایل‌ها و طوایف را به شورای دشت مغان فراخواند و شرایطی را برای پذیرفتن سلطنت مطرح کرد.
- مهم‌ترین خواسته‌های نادر برای پذیرش سلطنت: ۱- موروثی شدن سلطنت در خاندان او؛ ۲- حمایت نکردن بزرگان و رؤسای طوایف از خاندان صفوی ۳- حل اختلافات مذهبی با دولت عثمانی.
- به نتیجه مطلوب نرسیدن تلاش‌های نادر: ۱- کارشکنی‌های عثمانی ۲- گرفتاری‌های داخلی و خارجی نادر
- نادرشاه افشار سرانجام هنگامی که مشغول سرکوب شورشی در خراسان بود، با توطئه نزدیکان و سردارانش کشته شد (۱۱۶۰ ق).
- ویژگی‌های نادر: او که سرداری بی‌باک و دارای نبوغ نظامی فوق‌العاده بود، در زمانی که آشوب‌های داخلی و هجوم ارتش‌های بیگانه موجودیت کشور ما را به خطر انداخته بود، وارد میدان شد و ایران را از خطرهای جدی نجات داد
- علل و عوامل ناکامی نادرشاه در امنیت پایدار و تثبیت انتقال قدرت: اشتغال پیوسته او به جنگ- گرفتن مالیات‌های اضافی از مردم برای تأمین هزینه‌های جنگ - بدگمانی وی به نزدیکان و بزرگان کشور و برخورد خشن با آنان در سال‌های پایانی حکومتش
- افشاریان پس از نادر: پس از مرگ نادر، دو تن از برادرزادگان نادر (عادل شاه و ابراهیم شاه) یکی پس از دیگری به‌عنوان جانشین او برای مدت کوتاهی مدعی حکومت شدند. سپس نوبت به نوه او (شاهرخ) رسید. وی از قلمرو وسیع نادر، به شهر مشهد بسنده کرد و حکومتش تا زمانی که آقا محمدخان قاجار آن را از میان برداشت (۱۲۱۲ ق)، ادامه یافت.

به قدرت رسیدن زندیان:

- کریم‌خان زند رئیس طایفه زند از طایفه‌های لر بود که پس از کشته شدن نادرشاه، درصدد کسب قدرت برآمد.
- کریم‌خان از ادامه لشکرکشی و جنگ برای در اختیار گرفتن سایر مناطق ایران دست کشید و همین امر، موجبات آرامش، رونق و آبادانی قلمرو او به‌ویژه شیراز پایتخت زندیان را فراهم آورد.
- کریم‌خان، برخلاف سنت معمول، از پذیرفتن عنوان شاه امتناع کرد و خود را وکیل مردم ایران (وکیل‌الرعا) خواند.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- **علت شهرت کریم خان:** بعضی از خصوصیات اخلاقی کریم خان مانند مدارا با دشمنان، همدردی با مردم، ساده زیستی و رفتار مناسب با اقلیت‌های دینی و مذهبی باعث شده است که نام و نشان نیکی از او در تاریخ ایران به جا بماند.
- **اوضاع ایران پس از مرگ کریم خان:** با مرگ کریم خان زند (۱۱۹۳ ق/ ۱۷۷۹ م) دوباره آشوب ایران را فراگرفت. افرادی از طایفه زند برای رسیدن به تاج و تخت باهم به رقابت و ستیز برخاستند و صفحه خونین دیگری از تاریخ ایران را رقم زدند؛ به گونه‌ای که در کمتر از ۱۵ سال هفت تن از این خاندان به قدرت رسیدند.
- **نتایج کشمکش‌های جانشینان کریم خان:** فروپاشی سیاسی و اقتصادی و آسیب دیدن توان نظامی و اداری کشور
- **آخرین فرمانروای زند لطفعلی خان بود.**
- **علت شکست لطفعلی خان زند از آقا محمدخان:** دلیل غرور، اشتباهات نظامی و روی گردانی بزرگانی چون ابراهیم خان کلانتر، از دربارش.
- روابط خارجی ایران در دوره افشاریه و زندیه:**
- **مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران با جهان خارج در دوران افشاریه و زندیه به علت درگیری‌های داخلی و بی‌ثباتی سیاسی نسبت به عصر صفوی کاهش چشمگیری یافت.**
- **مهم‌ترین مسائل خارجی ایران در این دوره، برخوردهای سیاسی نظامی با همسایگان غربی روسیه و عثمانی بود.**
- **در دوره افشاریه و زندیه، مناسبات سیاسی و اقتصادی و ارتباطات فرهنگی ایران با کشورهای اروپایی چندان رونقی نداشت.**
- **روابط خارجی ایران در دوره نادرشاه و کریم خان زند:** نادر برای انگلیسی‌ها معافیت‌های گمرکی در نظر گرفت و درصدد برآمد از دانش آنان در زمینه تأسیس نیروی دریایی در دریای مازندران و خلیج فارس استفاده کند. به همین منظور، جان التون انگلیسی را استخدام کرد. در دوره کری مخان زند هیئت‌هایی از فرانسه و انگلستان برای گرفتن امتیاز و ایجاد مراکز تجاری به ایران آمدند اما چون با او به توافق نرسیدند، گشایشی در روابط صورت نگرفت.
- نظام اداری و سیاسی:**
- **سازمان اداری و دیوانی ایران در عصر افشاریه و زندیه به دلایل زیر اعتبار و قوت سابق را نداشت:** حاکمیت عناصر ایلی، غلبه تفکر نظامیگری، بی‌ثباتی سیاسی - کوتاه بودن دوران استقرار سلسله‌های مذکور.
- **وضعیت امور اداری اقتصادی در دوره نادرشاه:** حکومت نادرشاه بر اقتدارگرایی مطلق شاه و تمرکز بر امور نظامی و ارتش متکی بود و نهادهای اداری در عصر حکومت او رونق چندانی نداشتند. نادرشاه در امور اداری و اقتصادی، بیشتر از دوستان و نزدیکانش به‌عنوان مشاور، استفاده می‌کرد و به وزارت و دیوان‌سالاری توجهی نداشت. این بی‌توجهی به نظام اداری تا جایی بود که او شهری را به‌عنوان پایتخت خود انتخاب نکرد.
- **شیوه اداره ایالات، ولایات، شهرها و روستاها در عصر افشاریه و زندیه همانند دوره صفویه بود و صاحب‌منصبانی بنا همان عناوین سابق این مراکز را اداره می‌کردند.**
- اقتصاد، تجارت و کشاورزی:**
- **دلایل ضعف و رکود کشاورزی و اقتصادی در دوره ی پس از سقوط صفویان و نادرشاه:** ۱- تداوم جنگ‌ها و آشوب‌های داخلی ۲- اشغال بخش‌هایی از نواحی غربی و شمالی ایران توسط عثمانی و روسیه ۳- تشکیلات نظامی به نیروی رزمنده به کاهش شدید نیروی انسانی در بخش کشاورزی انجامید. ۴- مالیات‌های سنگینی که از مردم برای تأمین هزینه‌های نظامی گرفته می‌شد.
- **در دوره کریم خان زند اقداماتی برای بهبود وضع کشاورزی و بازرگانی صورت گرفت و شهرهای شیراز و بندر بوشهر به مراکز مهم تجارت داخلی و خارجی تبدیل شدند.**
- **عوامل مؤثر در رونق اقتصادی در دوره کریم خان:** ۱- آرامش و ثبات سیاسی نسبی ۲- کاهش مالیات‌ها ۳- دربار کم‌تجمل ۴- تلاش کریم خان برای تثبیت قیمت کالاها
- علم، ادبیات و آموزش:**
- **وضعیت علم، ادبیات و آموزش در دوره افشار و زند:** در عصر افشار و زند به سبب آشفتگی‌های سیاسی و اجتماعی، علم و آموزش رونق دوران صفویان را نداشت. در پی سقوط صفویه، مدارس و حوزه‌های علمیه اصفهان و شهرهای دیگر تعطیل شدند یا از رونق افتادند. عده‌ای از علما و طلاب که از

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

هجوم افغان‌ها جان سالم به در برده بودند، به عتبات عالیات مهاجرت کردند. باین حال در نتیجه آرامش و ثبات نسبی که در زمان کریم‌خان زند به وجود آمد، فعالیت‌های علمی و آموزشی کمی رونق گرفت و مدرسه‌های جدیدی ساخته شد.

➤ شعر و ادب فارسی در دوره زندیه تحول چشمگیری یافت که محققان از آن با عنوان «نهضت بازگشت ادبی» یاد کرده‌اند. چهره‌های برجسته این سبک ادبی به سبک خراسانی و شیوه شعرایی چون فرخی، عنصری، سعدی و حافظ شعر می‌سرودند.

هنر و معماری:

- به علت آشفته‌گی سیاسی و اجتماعی کشور پس از صفویان، امکان رشد و ترقی هنر و معماری دور از انتظار بود.
- در زمان حکومت نادرشاه و دوره استقرار کری مخان زند در شیراز اقدامات قابل توجهی صورت گرفت.
- ورود هنرمندان و صنعتگران هندی پس از فتوحات نادر در هند، موجب تلفیق هنر ایرانی و هندی شد.
- مدارا و احترام کریم‌خان نسبت به هنرمندان و علما نیز موجب رونق هنر و معماری در زمان او شد.
- در دوره نادر شهر اصفهان بازسازی شد و در منطقه کلات که محل نگهداری خزاین نادر بود، بناهای باشکوهی مانند کاخ خورشید ساخته شد.
- مجموعه مسجد و بازار و حمام وکیل، ارگ کری مخانی و بازسازی آرامگاه حافظ، سعدی و باغ دلگشا، گوشه‌ای از اقدامات عمرانی کریم‌خان در شیراز است.
- در دوره زند نوعی از بناها با کاربرد تفریحی گسترش یافت که به کلاه‌فرنگی معروف بود و آن بنایی کوچک و گاهی تزیینی بود که در وسط باغ‌ها یا تفریحگاه‌ها ساخته می‌شد.

- در نقاشی و نگارگری، به‌ویژه در عصر کریم‌خان زند، تحولی بزرگ به وجود آمد و نقاشان به تدریج هنر خود را با معیارهای هنری اروپا تطبیق دادند.
- مکتب نقاشی شیراز که در دوره مغولان شکل گرفته بود، در زمان زندیه به اوج رونق و زیبایی رسید و نقاشان برجسته‌ای مانند محمدصادق، اشرف و میرزا بابا آثار زیبایی آفریدند.

جهان در آستانه دوران معاصر

الف) حکومت‌های مسلمان در گرداب مشکلات

- وضعیت دوگانه متضاد سده‌های هفدهم تا نوزدهم میلادی دو سوی عالم: در جانب شرق سه حکومت مسلمان یعنی ایران، عثمانی، و گورکانیان هند دوران ضعف خود را سپری می‌کردند و در جانب غرب، امپراتوری‌ها و دولت‌های روسیه، فرانسه و انگلستان در مسیر قدرت و شکوفایی قرار داشتند.

امپراتوری عثمانی:

- امپراتوری عثمانی در قرن ۱۸ م بر بخش‌های وسیعی از شمال آفریقا و آسیای غربی تا اروپای شرقی حکومت می‌کرد.
- هم‌زمان با روی کار آمدن حکومت افشاریه، این دولت دورانی از ضعف را می‌گذراند.
- عوامل ضعف امپراتوری عثمانی: گستردگی قلمرو و تنوع اقوام و ادیان و مذاهب، سیاست‌های خشن و نادرست عثمانی‌ها در برخورد با اقلیت‌های قومی و مذهبی، دخالت‌های زنان حرم‌سرا در امور کشوری و فساد سران سپاه
- مرد بیمار اروپا: کشورهای اروپایی به‌ویژه روسیه، انگلیس، فرانسه و اتریش هر کدام برای کسب منافع و به بهانه دفاع از حقوق اقلیت‌ها، در امور داخلی عثمانی دخالت می‌کردند و این امر به ضعف بیشتر این امپراتوری منجر می‌شد؛ تا جایی که این کشور در قرن ۱۹ م مرد بیمار اروپا لقب گرفت.
- سیاست عثمانی: دولت عثمانی در برابر هر نوع اصلاحات و حتی دستاوردهای علمی مقاومت می‌کرد و از قبول پیشنهاد وحدت مذهبی نادرشاه و حل اختلافات مذهبی درون جهان اسلام نیز سرباز می‌زد.
- افول عثمانی، که هم‌زمان با دگرگونی‌های سیاسی و شکوفایی تمدنی اروپاییان بود، تأثیر زیادی در پیشبرد سیاست‌های استعماری غرب در مشرق زمین داشت.

گورکانیان هند اسیر استعمار غربی:

- حکومت گورکانیان هند یا مغولان کبیر را محمد بابر، نواده تیمور گورکانی، تأسیس کرد (۹۳۲ ق ۱۵۲۶ م).
- حکومت محمد بابر نقش مهمی در گسترش اسلام و زبان فارسی در هندوستان داشت.
- در قرن ۱۸ م، حکومت گورکانی هند همانند امپراتوری عثمانی رو به ضعف نهاد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- **عوامل اصلی ضعف و انحطاط گورکانیان هند:** اختلاف و دشمنی میان هندوها و مسلمانان، سوء مدیریت و ضعف شاهان، دسته‌بندی و توطئه‌های درباریان و ورود استعمارگران به این سرزمین.
- پرتغالی‌ها و اسپانیایی‌ها نخستین استعمارگرانی بودند که به هند وارد شدند.
- در سده ۱۸ م، دولت‌های فرانسه، هلند و انگلستان نیز وارد هندوستان شدند و با تأسیس شرکت‌های بزرگ تجاری با نام **کمپانی هند شرقی** فعالیت‌های استعماری خود را گسترش دادند.
- استعمارگران اروپایی به تدریج با دامن زدن به اختلافات دینی و قومی در هند، بخش‌هایی از آن سرزمین را تصرف کردند.
- میان استعمارگران در هند رقابت شدیدی وجود داشت و جنگ‌هایی میان آنان در گرفت که با پیروزی انگلستان به پایان رسید.
- **چگونگی تسلط انگلستان بر هند:** انگلیسی‌ها با غارت سرزمین ثروتمند هند قدرت خود را در جهان توسعه دادند و برای حفظ سلطه خویش، اقدام به دست‌اندازی بر سرزمین‌های مجاور و مداخله در امور کشورهای همسایه هند از جمله ایران کردند. سرانجام در سال ۱۸۵۷ م پس از سرکوب شورش سربازان هندی، دولت انگلستان رسماً هند را جزئی از قلمرو خویش اعلام کرد و ملکه انگلستان به **امپراتریس هند و بریتانیا** ملقب شد.

ب) اروپا و آمریکا؛ انقلاب و استعمار

انگلستان، انقلابی آرام برای نظام مشروطه؛

- از قرن ۱۳ م در انگلستان مجلس (پارلمان) به وجود آمده بود
- در سال ۱۶۴۶ م میان مجلس به رهبری الیور کرامول و چارلز یکم، پادشاه انگلستان، جنگی در گرفت که به پیروزی مجلس انجامید. کرامول نظام پادشاهی را برانداخت و خود رئیس‌جمهور شد.
- کرامول سپس به دلایل مذهبی با مجلس درگیر شد و آن را منحل کرد.
- **انقلاب باشکوه:** پادشاه انگلستان، که سلطنت را موهبت الهی می‌دانست، به مجلس توجهی نداشت. از این‌رو، بار دیگر با یکدیگر ستیز کردند تا اینکه مجلس پیروز شد (۱۶۸۸ م). این اتفاق در تاریخ انگلستان به **انقلاب باشکوه** شهرت دارد.
- بزرگ‌ترین دستاورد این انقلاب که این بود که منشأ الهی سلطنت نفی و مجلس منشأ قدرت و تعیین‌کننده اختیارات پادشاه شناخته شد.
- انگلستان در دوران حکومت طولانی **ملکه ویکتوریا** به قدرت اول جهان تبدیل شد و به بخش‌های بزرگی از آفریقا، آسیا، اقیانوسیه و آمریکای شمالی دست یافت.

ایالات متحده آمریکا در راه استقلال:

- سرزمین ایالات متحده آمریکا تا قرن ۱۸ شامل سیزده ایالت در ساحل اقیانوس اطلس بود که مستعمره انگلستان به شمار می‌رفت. جمعیت این سرزمین شامل مهاجران اروپایی بود که به دلایل مذهبی، سیاسی و اقتصادی به آنجا مهاجرت کرده بودند
- **قیام و استقلال آمریکا:** وضع مالیات‌های سنگین توسط دولت انگلیس و تحریکات فرانسویان، مردم این سرزمین به فرماندهی جورج واشینگتن برای رسیدن به استقلال وارد جنگ با انگلستان شدند (۱۷۷۵ م). این جنگ سرانجام با پیروزی مستعمره‌نشینان و استقلال ایالات متحده به پایان رسید (۱۷۸۳ م) و جورج واشینگتن به‌عنوان نخستین رئیس‌جمهور این کشور انتخاب شد (۱۷۸۹ م).
- دولت ایالات متحده پس از استقلال این کشور با پیشروی به‌سوی غرب و کشتار وسیع سرخ‌پوستان، که ساکنان اصلی آمریکا بودند، سرزمین‌های وسیعی را تصاحب کرد.
- این دولت همچنین با بهره‌گیری از نیروی کار بردگان آفریقایی اقتصاد خود را توسعه بخشید و در سده ۱۹ م به پیشرفت‌های وسیع سیاسی، اقتصادی و صنعتی دست یافت.

فرانسه، انقلابی برای آزادی و برابری:

- **عوامل انقلاب کبیر فرانسه:** سبب شکست نظامی از انگلستان - صرف منابع مالی هنگفت در سرزمین آمریکا - ظهور روشنفکران و فلاسفه تحت تأثیر عصر روشنگری اروپا - غفلت لویی شانزدهم از احوال مردم - تجملات و ولخرجی‌های او و درباریان -

- **طبقات اجتماعی فرانسه در آستانه انقلاب:** الف) طبقه ممتاز شامل اشراف و زمین‌داران بزرگ که علاوه برداشتن امتیازات بسیار، از پرداخت مالیات معاف بودند. ب) طبقه متوسط که اغلب تحصیل کرده بودند و مشاغل همچون وکالت، نویسندگی، طبابت، روزنامه‌نگاری و تجارت داشتند. آن‌ها از اینکه طبقه ممتاز برایشان امتیازی قائل نبود، به شدت ناراضی بودند. پ) طبقه فقیر جامعه که در این زمان جمعیت بسیار زیادی بودند و بار اصلی مالیات‌ها و خدمات نظامی بر دوش آنان بود. اینان حکومت لویی شانزدهم، پادشاه فرانسه، و طبقه ممتاز را عامل سیه‌روزی خود می‌دانستند.
- **دایرةالمعارف نویسان فرانسه و نظریات آن‌ها:** ولتر از اطاعت انسان از عقل و مبارزه با خرافات سخن می‌گفت - **مونتسکیو** از تفکیک قوای سیاسی و حقوق بشر دفاع می‌کرد. - **روسو** نیز بر اهمیت انتخابات تأکید می‌کرد و تشکیل حکومت را حاصل قراردادی اجتماعی می‌دانست.
- **چگونگی روی دادن انقلاب فرانسه:** سرانجام در ۱۴ ژوئیه ۱۷۸۹ مردم اغلب بینوا و خشمگین پاریس با حمله به زندان **باستیل** انقلاب خود را آغاز کردند. انقلابیون سرانجام **لویی شانزدهم**، پادشاه مستبد فرانسه، را وادار به امضای قانون اساسی جدید و پذیرش نظام مشروطه سلطنتی کردند. مدتی بعد، انقلابیون تندرو پادشاه را عزل و نظام جمهوری را برقرار نمودند. آنان سپس لویی و همسرش، **ماری آنتوانت**، را اعدام کردند.
- **علت جنگ دولت‌های اروپایی با فرانسه پس از پیروزی انقلاب:** اعدام سپس لویی و همسرش، **ماری آنتوانت** و افکار و شعارهای آزادی‌خواهانه انقلابیون موجب ترس و خشم دولت‌ها در کشورهای اروپایی شد.
- **چگونگی قدرت گیری ناپلئون:** طی این جنگ‌ها یکی از فرماندهان ارتش فرانسه به نام **ناپلئون بناپارت** با پیروزی‌های درخشانی که به دست آورد، به شهرت رسید. او با اجرای یک کودتا به قدرت دست‌یافت (۱۷۹۹م) و سپس به‌عنوان امپراتور فرانسه انتخاب شد. در دوران حکومت ناپلئون (۱۸۰۴-۱۸۱۴م) تحولات سیاسی و نظامی زیادی در اروپا و ایران صورت گرفت.
- **انقلاب صنعتی، دگرگونی جهان؛**
- تا اواخر قرن ۱۸ م عامل اصلی تولید نیروی بازوی انسان بود.
- **انقلاب صنعتی:** در انقلاب صنعتی نیروی محرکه آب و سپس بخار جایگزین نیروی جسمی انسان شد.
- **تحولات انقلاب صنعتی:** این انقلاب با اختراع و تکمیل ماشین بخار در انگلستان آغاز گردید. نخستین تحول صنعتی در نساجی و پارچه‌بافی صورت گرفت. سپس، این انقلاب در کشاورزی، حمل‌ونقل و دیگر بخش‌های تولید نیز رخ داد و در نتیجه آن، تولیدات صنعتی افزایش قابل‌توجهی یافت.
- **انقلاب صنعتی موجب تغییر مناسبات انسانی، اجتماعی و اقتصادی در اروپا و جهان شد:** زیرا در نتیجه صنعتی شدن، کشورهای اروپایی به مواد اولیه، نیروی کار ارزان، بازار فروش محصولات، سرمایه مادی فراوان و حمایت دولت‌ها نیاز پیدا کردند.
- **انقلاب صنعتی موجب پیدایش دو پدیده اقتصادی و اجتماعی شد:**
- الف) گسترش استعمار و غارت کشورهای آسیایی و آفریقایی،
- ب) افزایش استثمار و بهره‌کشی از کارگران (در داخل اروپا).
- **مشکلات به وجود آمده ناشی از انقلاب صنعتی:** گسترش بی‌رویه شهرها - رشد سریع جمعیت - به وجود آمدن فاصله طبقاتی - نارضایتی‌های اجتماعی و اقتصادی - آلودگی‌های زیست‌محیطی.
- **روسیه در مسیر توسعه‌طلبی نظامی:**
- روسیه تا پیش از به قدرت رسیدن پترکبیر (۱۶۲۸-۱۷۲۵ م) منزوی بود، اما سیاست و اقدام‌های پترکبیر، این کشور را متحول کرد و در مسیر پیشرفت و توسعه‌طلبی سیاسی و نظامی قرار داد.
- **برنامه پترکبیر برای قدرتمند ساختن روسیه:** استخدام کارشناسان اروپایی - تأسیس مدارس و دانشگاه‌های جدید - تقویت ارتش به‌ویژه نیروی دریایی - گسترش سرزمین روسیه و دستیابی به دریاهای آزاد برای کسب منافع تجاری و سیاسی
- **اقدامات جانشینان پترکبیر و نتیجه آن:** سبب در نواحی شرقی اروپا و حوزه دریاهای بالتیک، سیاه و مازندران (خزر) اقدامات نظامی وسیعی انجام دادند. این اقدامات موجب جنگ‌های متعدد روسیه با ایران، عثمانی و برخی کشورهای اروپایی، نظیر فرانسه، شد.

درس سوم

سياست و حکومت در عصر قاجار
(از آغاز تا پايان سلطنت ناصرالدین شاه)

تحولات سياسی

آقا محمدخان قاجار (۱۲۱۰ ۱۲۱۱ ق)

➤ چگونگی به قدرت رسیدن آقا محمدخان: آقا محمدخان پسر بزرگ محمدحسن خان قاجار بود که پس از کشته شدن پدرش، به عنوان گروگان در شیراز، پایتخت کریم خان زند، به سر می برد و حتی مورد مشورت کریم خان قرار می گرفت. آقا محمدخان پس از مرگ کریم خان فرصت را غنیمت شمرد و از شیراز به استرآباد (گرگان) رفت و با متحد کردن افراد ایل قاجار، آماده رویارویی با زندیان شد. او نخست نواحی شمالی و مرکزی ایران را تصرف کرد و تهران را پایتخت خود قرار داد، سپس با غلبه بر لطفعلی خان زند و سرکوب طغیان حاکم گرجستان، در سال ۱۲۱۰ ق/ ۱۱۷۴ ش در زهرا تاج گذاری کرد.

➤ اقدامات آقا محمدخان قاجار پس از رسیدن به سلطنت:

۱ - حمله به خراسان باهدف برچیدن بساط حکومت جانشینان نادرشاه و دستیابی به غنائم و گنجینه جواهرات وی،

➤ راه خراسان را در پیش گرفت.

➤ ۲- لشکرکشی به قفقاز به منظور برقرار کردن نظم و امنیت

➤ ستایش و نکوهش آقا محمدخان در تاریخ: بی تردید، سخت کوشی و تلاش های بی وقفه آقا محمدخان برای ایجاد یکپارچگی سیاسی و بازگرداندن حاکمیت دولت مرکزی به سرتاسر قلمرو ایران درخور ستایش است ولی به سبب بی رحمی و کینه توزی اش در برخورد با مخالفان و رقیبان، که تا حدودی ریشه در ستم هایی داشت که در زمان کودکی و نوجوانی بر او رفته بود، در تاریخ نام او به نکویی برده نمی شود.

فتحعلی شاه (۱۲۱۲ ۱۲۵۰ ق):

➤ پس از مرگ آقا محمدخان، برادرزاده اش باباخان که به فتحعلی شاه معروف شد، زمام امور را به دست گرفت.

➤ سال های نخست سلطنت فتحعلی شاه به سرکوب شورش های داخلی و تحکیم پادشاهی در خاندان قاجار گذشت.

➤ مشکلات دوران حکومت فتحعلی شاه: از یک سو با تهاجم نظامی گسترده روسیه و از سوی دیگر با رقابت دولت های انگلستان و فرانسه برای نفوذ سیاسی و اقتصادی در ایران مواجه بود.

➤ فتحعلی شاه در حفظ یکپارچگی کشور و سامان دادن به اوضاع داخلی موفق بود اما در مقابله با تهاجم نظامی و نفوذ سیاسی کشورهای اروپایی ناکام ماند.

محمدشاه (۱۲۵۰ ۱۲۶۴ ق):

➤ فتحعلی شاه پسرش، عباس میرزا، را به جانشینی خود برگزیده بود اما به دنبال مرگ زودهنگام او مقام ولیعهدی به محمدمیرزا، فرزند عباس میرزا رسید.

➤ برکناری و قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام: ایستادگی او در مقابل زیاده خواهی های انگلیسی ها و تلاش برای کاستن از دخالت ناروای محمدشاه و درباریان در امور کشور، اسباب دسیسه گری مخالفانش را فراهم آورد و شاه را نسبت به این وزیر بزرگ بدبین کرد و پس از هفت ماه برکنار و به قتل رسید و حاجی میرزا آقاسی به جای او نشست.

➤ در دوران صدارت میرزا آقاسی، نفوذ دولت های روسیه و انگلستان در ایران افزایش یافت.

ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ ۱۳۱۳ ق):

➤ پس از مرگ محمدشاه، ولیعهد او، ناصرالدین میرزا، با درایت میرزا تقی خان فراهانی بر تخت شاهی نشست.

➤ ناصرالدین شاه جوان در آغاز سلطنتش، میرزا تقی خان را با لقب امیرکبیر به مقام صدراعظمی برگزید.

➤ اقدامات امیرکبیر: علاوه بر سامان دادن به اوضاع کشور، برنامه منسجمی را برای اصلاح امور سیاسی و اقتصادی کشور تهیه کرد و بخشی از آن را به اجرا درآورد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

- اميرکبير نيز با توطئه و دسيسه مخالفان داخلی و خارجی به سرنوشت قائم مقام دچار شد و اصلاحاتش به نتيجه مطلوب نرسيد.
- ناصرالدین شاه شور و اشتياق فراوانی به نوگرایی و اخذ تمدن اروپایی داشت.
- ناصرالدین شاه در دوران پادشاهی خود طی سه مسافرت خارجی، از چندین کشور اروپایی دیدن کرد
- ميرزا حسين خان سپهسالار، یکی از صدراعظم های عصر ناصری، نقش مؤثری در تشويق شاه برای سفر به فرنگ و اخذ تمدن اروپایی داشت.
- برنامه های اصلاح گران سپهسالار، به سبب مخالفت های داخلی و تردیدهای شاه به جایی نرسيد.
- علت عدم تغییرات اساسی در نتیجه اصلاحات ناصرالدین شاه: از نتایج سیاسی آن، که کاهش قدرت و اختیارات نامحدود شاه بود، به شدت وحشت داشت. برای مثال، او مدرسه دارالفنون را نماد ترقی قلمداد می کرد و علاقه فراوانی به انتشار کتاب و روزنامه داشت اما در عین حال، از نشر اندیشه سیاسی جدید و ترویج افکار مشروطه طلبی و جمهوری خواهی در ایران سخت بیمناک بود. از این رو، اصلاحات عهد او به تغییر اساسی منجر نشد.
- در زمان ناصرالدین شاه نیز دولت های روسیه و انگلستان نفوذ سیاسی خود را در ایران افزایش دادند و برای کسب امتیازات اقتصادی در کشور ما به رقابت برخاستند.
- ناصرالدین شاه در آستانه پنجاهمین سالگرد سلطنتش، ميرزا رضا کرمانی که از هواداران ستم کشیده سيد جمال الدین اسدآبادی بود، او را به قتل رساند.

نظام سیاسی و اداری

مقام و جایگاه شاه

- ویژگی نظام سیاسی و اداری ایران تا دوره قاجار: ۱- نظام حکومتی ایران تا پیش از انقلاب مشروطه، پادشاهی مطلقه و استبدادی بود. ۲- در چنین نظامی، شاه در رأس هرم قدرت قرار داشت و از اختیارات نامحدود برخوردار بود؛ ۳- عزل و نصب مقام های حکومتی و اعلام جنگ و صلح از جمله اختیارات اساسی او به شمار می رفت. ۴- در واقع، شاه هر سه قوه قانون گذاری، اجرایی و قضاوت را در انحصار خود داشت. ۵- شاهان قاجار خود را مالک جان و مال ایرانیان می شمردند و انتظار داشتند که همگان، از صدراعظم تا مردم عادی، فرمانشان را بی چون و چرا اطاعت کنند.
- شاهان قاجار در عمل نمی توانستند به طور کامل و همیشه قدرت استبدادی و اختیارات نامحدود خود را به کار ببندند: ۱- فاقد ابزارهای لازم، مانند نظام اداری کارآمد و ارتش ثابت و حرف های، برای اعمال قدرت مطلقه بودند ۲- نفوذ اجتماعی و دینی روحانیت و مراجع شیعه، ۳- قدرت سیاسی و نظامی ایلات ۴- نفوذ و دخالت قدرت های استعمارگر دامنه قدرت و اختیار شاهان را تا حدودی محدود می کرد. ۵- نفوذ زیادی در دربار و بیرون از آن توسط زنان حرم سرا به همراه ندیمه ها و خدمتکاران.

صدراعظم

- بعد از شاه، وزیر اعظم یا صدراعظم قرار داشت.
- اختیارات صدراعظم در عصر قاجار: صدراعظم بر پایه اختیاراتی که شاه به او می داد، می توانست در تمام امور کشور اظهار نظر و مداخله کند، به حضور شاه برسد و برای وی نامه بنویسد. این صاحب منصب عالی مرتبه همچنین امکان این را داشت که از موقعیت خود برای اصلاح امور کشور، رونق کسب و کار و رفاه مردم بهره ببرد.

حکومت ایالات و ولایات:

- وضعیت حاکمان ایالات و ولایات در دوره قاجار: والیان و حاکمان ایالات و ولایات، شهرها و روستاها عمدتاً از میان خاندان های زمین دار، اعیان یا بزرگان محلی، سران ایلات و عشایر و شاهزادگان قاجاری برگزیده می شدند. حاکمان ایالات و ولایات تا حدودی خودمختار بودند و بخش اعظم درآمد منطقه تحت فرمان خویش را برای خود نگه می داشتند. شاهان قاجار از طریق برقراری پیوند ازدواج با خاندان های زمین دار، بزرگان محلی و مقام های بلند پایه حکومتی به دنبال گسترش نفوذ و استحکام سلطنت خود بودند.
- اداره ایالت آذربایجان با مرکزیت شهر تبریز، همواره به عهده ولیعهد بود. والیان و حکام نیز، همچون پادشاه، با زیردستان خود رفتاری مستبدانه داشتند.

تشکیلات اداری:

- نظام اداری ایران در اوایل عصر قاجار بسیار کوچک بود و به چهار اداره یا وزارت خانه قدیمی مالیه، جنگ، عدلیه و امور خارجه محدود می شد.
- در دوران ناصرالدین شاه و تحت تأثیر مواجهه ایران با تمدن غربی، وزارتخانه های دیگری به تشکیلات اداری افزوده شد.
- وضعیت وزارتخانه ها در دوره قاجار: در آن زمان، وزارت خانه ها اغلب مکان و تجهیزات، کارکنان حقوق بگیر، دوایر محلی و حتی بایگانی منظم نداشتند و دامنه فعالیتشان به ندرت از پایتخت فراتر می رفت. اداره این وزارتخانه ها اغلب به شکل موروثی در اختیار خانواده های سرشناسی بود که با یکدیگر رقابت داشتند و گاه سمت های اداری را میان خود خرید و فروش می کردند.
- پرسابقه ترین و گسترده ترین آن ها، وزارت مالیه به ریاست مستوفی الممالک بود.
- مستوفیان مسئولیت محاسبه و گردآوری مالیات ها و نظارت بر املاک دیوانی و سلطنتی (خاصه) را بر عهده داشتند.
- سازمان قضایی عصر قاجار از دو گونه محاکم تشکیل شده بود: ۱ - محاکم عرف که به تخلفات و جرایم سیاسی و امنیتی مانند شورش، سرقت، نزاع و عدم پرداخت مالیات رسیدگی می کردند. این محاکم را قضا و مأمورانی اداره می کردند که از مقام های حکومتی فرمان می بردند و حقوق می گرفتند. ۲ - محاکم شرع که دعاوی مدنی مانند دعوای خانوادگی، ملکی و ارث را حل و فصل می کردند. در این محاکم، روحانیان قضاوت می کردند و هزینه های رسیدگی بر عهده طرفین دعا بود.

ارتش و تشکیلات نظامی:

- آقا محمدخان قاجار با استفاده از جنگاوران ایل خود و دیگر ایل های متحد آن، قدرت را به دست گرفت.
- ویژگی ارتش آقا محمدخان: این ارتش مجهز به تیر و کمان، گرز، شمشیر و تفنگ های فتیله ای بود و به ندرت از توپخانه استفاده می کرد.
- علل تجدید سازماندهی و مدرن کردن ارتش به سلاح های جدید توسط عباس میرزا: ارتش ایلیاتی قاجار در جنگ با ارتش های اروپایی و به خصوص ارتش روسیه، که حرفه ای، آموزش دیده و مجهز به سلاح های آتشین جدید بود، ناکارآمدی خود را نشان داد.
- تلاش های عباس میرزا به دلیل پیمان شکنی دولت فرانسه، بدعهدی دولت انگلیس و موانع و مشکلات داخلی بی نتیجه ماند.
- در اوایل عصر ناصری، امیرکبیر، صدراعظم باکفایت ایران، با جدیت تمام برای تشکیل ارتش حرفه ای و دائم اقداماتی انجام داد.
- یکی از مقاصد امیرکبیر از تأسیس مدرسه دارالفنون، آموختن دانش نظامی جدید و اشاعه آن و نیز تقویت توان جنگی و دفاعی کشور بود.
- ناصرالدین شاه امتیاز تأسیس یک واحد نظامی حرفه ای با عنوان بریگاد قزاق را به روسیه واگذار کرد. نیروی قزاق تشکیلات نظامی منسجم و منظمی بود که تا اواخر حکومت قاجار تحت فرماندهی افسران روسی فعالیت می کرد.
- ویژگی های نیروی قزاق: نفرات این نیرو در اوج گسترش کمتر از ۱۰ هزار نفر بود و بیشتر به عنوان نیروی نگهبان شخص شاه و خاندان سلطنت و دفع کننده شورش ها و اعتراض های داخلی عمل می کرد و در حفظ مرزها و مقابله با هجوم خارجی کارایی چندانی نداشت.

روابط خارجی

- هم زمان با شکل گیری حکومت قاجار در ایران، قدرت های اروپایی (روسیه، انگلستان و فرانسه) رقابت شدیدی را برای تسلط بر دیگر کشورها، از جمله ایران، آغاز کردند.
- علت غافلگیری زمامداران و مردم در مقابل حملات: زمامداران و مردم ایران که از تغییر و تحولات و پیشرفت های جوامع و کشورهای اروپایی ناآگاه کم اطلاع بودند.

روسیه

- دولت روسیه از زمان پترکبیر، سیاست توسعه طلبانه ای را باهدف تسلط بر سرحدات شمالی ایران و عثمانی آغاز کرد.
- اقتدار نظامی نادرشاه و سپس آقا محمدخان مدت کوتاهی روس ها را وادار به عقب نشینی نمود.
- سرآغاز جنگ های ایران و روسیه در زمان فتحعلی شاه: در زمان حکومت فتحعلی شاه قاجار و پس از آنکه حاکم گرجستان خود را تحت حمایت دولت روسیه قرار داد، روس ها به منطقه قفقاز لشکرکشی کردند و گرجستان را تصرف نمودند.
- دور اول جنگ های ایران و روس (۱۲۱۸ - ۱۲۲۸ ق/ ۱۸۰۳ - ۱۸۱۳ م) که با هجوم نظامیان روسی آغاز شد و ۱۰ سال طول کشید.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

- **علل شکست ایران در جنگ‌های دوره‌ی اول:** عدم توازن قدرت نظامی و اقتصادی دو کشور، ضعف سیاسی حکومت قاجار و پیمان‌شکنی دولت‌های فرانسه و انگلستان، به پیروزی روسیه و انعقاد معاهده گلستان انجامید.
- عباس‌میرزا، فرمانده سپاه در جنگ‌های دوره اول و دوم بود.
- دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه (۱۲۴۱-۱۲۴۳ ق/ ۱۸۲۶-۱۸۲۸ م) شروع شد.
- **علل شروع دوره دوم جنگ‌های ایران و روسیه:** یکی مشخص نبودن خطوط مرزی در عهدنامه گلستان و ادعاهای ارضی جدید روس‌ها و دیگری فریاد کمک‌خواهی مردم مسلمان شهرها و روستاهایی بود که به واسطه معاهده گلستان تحت سلطه و ستم روس‌ها قرار گرفته بودند.
- **علل شکست ایران در دوره دوم جنگ‌های ایران و روسیه:** روسیه با تمام قوا و تجهیزات نظامی خود وارد عرصه کارزار شد و در شرایطی که انگلستان برخلاف تعهداتش از کمک نظامی و مالی به ایران خودداری می‌کرد همچنین فتح‌علی‌شاه در تأمین تدارکات سپاه و بی‌کفایتی و سستی برخی از فرماندهان، مانند آصف‌الدوله و سرانجام حکومت قاجار را وادار به پذیرش معاهده ترکمانچای کرد.
- **نتایج قراردادهای گلستان و ترکمانچای:** ۱- مناطق وسیعی از سرزمین‌های حاصلخیز ایران در غرب دریای کاسپی (خزر) که شامل ولایات گرجستان، داغستان، ارمنستان، نخجوان و اران با شهرها و روستاهای آباد و پرجمعیت بود، به روسیه واگذار شد ۲- رود ارس مرز دو کشور قرار گرفت. به علاوه، ایران در عهدنامه گلستان از داشتن کشتی جنگی در دریای کاسپی (خزر) محروم شد ۳- در معاهده ترکمانچای نیز متعهد گردید که مبلغ ۵ میلیون تومان غرامت به دولت روسیه بپردازد ۴- به اتباع آن کشور نیز حق مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) بدهد.
- **عهدنامه آخال:** روس‌ها مناطق وسیعی از سرزمین‌های ایرانی در شرق دریای کاسپی (خوارزم و ماوراءالنهر) را تسخیر و عهدنامه آخال (۱۲۹۹ ق/ ۱۸۸۱ م) را بر حکومت قاجار تحمیل کردند.
- در رقابت با انگلستان امتیازات اقتصادی و سیاسی متعددی مانند تأسیس بانک استقراضی، شیلات شمال و تأسیس نیروی قزاق را گرفت.
- انگلستان**
 - سلطه استعماری انگلستان بر هندوستان در سده ۱۸ م، موجب توجه بیشتر انگلیسی‌ها به ایران شد.
 - **چگونگی نفوذ انگلستان در ایران دوره قاجار:** در اوایل دوره قاجار، دولت انگلیس کوشید با اعزام سفیران کارگشته به ایران و امضای معاهدات مجمل و مفصل، نفوذ سیاسی و اقتصادی خود را در میهن ما گسترش دهد مانع آن شود که کشورهای رقیبش از طریق ایران به هندوستان برسند. انگلستان همچنین با حضور در خلیج فارس و تسلط بر برخی از جزایر ایرانی، زمینه را برای گسترش نفوذ و دخالت سیاسی، نظامی و اقتصادی خود در این منطقه راهبردی (استراتژیک) فراهم آورد.
 - تلاش انگلستان برای جدا کردن سرزمین‌های شرق ایران:**
 - از اواخر عهد فتح‌علی‌شاه، دولت انگلیس درصدد برآمد که با جدا کردن سرزمین‌های شرقی ایران، منطقه‌ای حائل و تحت نفوذ خود در مرزهای هندوستان به وجود آورد.
 - اقدام انگلستان برای جدایی سرزمین‌های شرقی از ایران: در زمان محمدشاه و ناصرالدین‌شاه از حاکم نافرمان هرات و دیگر امیران شورشی افغان حمایت کرد و با اقدامات سیاسی و نظامی خود مانع سرکوب این شورش‌ها توسط سپاه ایران شد.
 - انگلستان سرانجام با تحمیل معاهده پاریس به حکومت قاجار، افغانستان و هرات را از ایران جدا کرد (۱۲۷۳ ق). انگلیسی‌ها سپس با قرارداد **گلداسمیت**، مناطقی از سیستان و بلوچستان را نیز از ایران جدا و ضمیمه خاک هندوستان کردند که خود بر آن فرمان می‌راندند.
- گرفتن امتیازات اقتصادی**
 - در دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه، انگلیسی‌ها در رقابت با روسیه امتیازهای رویترا، بانک شاهنشاهی و توتون و تنباکو (رژی یا تالبوت) را از ایران گرفتند.
 - **نتیجه واگذاری امتیازات:** واگذاری امتیازات موجب نگرانی مردم، به‌ویژه بازرگانان و روحانیان، از تسلط بیگانگان بر اقتصاد و منابع تولید کشور شد و اعتراضات و جنبش‌هایی را برانگیخت. مهم‌ترین این جنبش‌ها، قیام‌های به رهبری حاج ملاعلی کنی و میرزا حسن آشتیانی علیه امتیازهای رویترا و تنباکو، و تنباکو داشت.

فرانسه

➤ **علت حمله فرانسه به مستعمرات انگلستان:** هم‌زمان با روی کار آمدن قاجارها در ایران، ناپلئون بناپارت در فرانسه قدرت گرفت. ناپلئون که سیاست توسعه طلبانه‌ای را در اروپا و جهان دنبال می‌کرد، با مانع بزرگی همچون انگلستان روبه‌رو شد که به دلیل جزیره‌ای بودن و برخورداری از نیروی دریایی قدرتمند، توان رویارویی مستقیم با آن را نداشت. ازاین‌رو، نخست مصر را تصرف کرد و سپس در صدد حمله به هندوستان برآمد.

➤ **ایجاد رابطه ناپلئون با ایران:** ز آنجا که ایران مناسب‌ترین راه دستیابی ناپلئون به هند بود. فتح‌علی‌شاه که درگیر جنگ با روسیه بود و به متحد قدرتمندی نیاز داشت، از پیشنهاد امپراتور فرانسه برای برقراری رابطه استقبال کرد. در نهایت، عهدنامه فین‌کنشتاین ۱۲۲۲ (ق/۱۸۰۷م) بین دو کشور بسته شد.

➤ پس از عهدنامه فین‌کنشتاین نظامی از فرانسه برای تعلیم و تجهیز سپاه به ایران آمد و در مدت کوتاهی اقدامات مفیدی در این زمینه انجام شد.

➤ **اتحاد سیاسی و نظامی ایران و فرانسه زیاد دوام نیاورد:** زیرا ناپلئون اندکی بعد مام تعهدات خود در برابر ایران را زیر پا گذاشت و با روسیه صلح کرد؛ هیئت نظامی فرانسوی را از ایران فراخواند و حکومت قاجار را در مقابل روس‌ها تنها گذاشت.

عثمانی:

➤ در عصر قاجار دو کشور مسلمان ایران و عثمانی به سبب درگیری‌های مستمر با دولت‌های اروپایی، مجال کمتری برای دشمنی و جدال با یکدیگر داشتند.

➤ در زمان فتح‌علی‌شاه و محمدشاه، به سبب اختلافات مرزی، بدرفتاری عثمانیان با زائران ایرانی عتبات عالیات و مشکلات تجاری، تنش‌هایی میان دو کشور بروز کرد اما با وساطت دولت‌های انگلستان و روسیه مذاکراتی میان ایران و عثمانی صورت گرفت و قراردادهای صلح ارزنه‌الروم اول و دوم میان آن‌ها بسته شد و به کشمکش‌ها پایان داد.

➤ کشور عثمانی یکی از مسیرهای آشنایی ایرانیان با پیشرفت‌های اروپا و تحولات نظام جهانی بود.

➤ در اواخر دوره قاجار، با شکل‌گیری دسته‌بندی‌های سیاسی نظامی تازه در اروپا و نفرت تاریخی مردم ایران از انگلستان و روسیه، عثمانی توانست با شعار «اتحاد اسلام» بخشی از اندیشمندان ایرانی را به سمت خود جلب کند.

روابط با سایر کشورها:

➤ حکومت قاجار برای کاستن از نفوذ و دخالت‌های روزافزون روسیه و انگلستان در امور ایران، تلاش می‌کرد که با کشورهای دیگر مانند آمریکا، اتریش، ایتالیا و بلژیک ارتباط برقرار کند، اما به سبب سنگ‌اندازی روس‌ها و انگلیسی‌ها و بی‌رغبتی این کشورها در این باره موفقیت چندانی به دست نیاورد.

درس چهارم

اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار

اوضاع اجتماعی

➤ **شیوه‌های زندگی در عصر قاجار: الف) روستاییان:** جمعیت روستایی اغلب افرادی بودند که زمین نداشتند و در اراضی مالکان کار می‌کردند. برخی از گزارش‌ها نشان از آن دارد که روستاییان کم‌وبیش تحت ستم اربابان و مأموران مالیاتی بوده‌اند. ب) **ایلات و عشایر:** در رأس ایلات سران ایل قرار داشتند و تمام مناسبات و روابط حکومت و ایل زیر نظر آن‌ها انجام می‌گرفت. افراد ایل به سبب کارهایی که برای رهبران خود انجام می‌دادند، نسبت به روستاییان وضعیت بهتری داشتند. آنان همواره به‌عنوان نیروهای مسلح در مواقع جنگ یکی از منابع تأمین نیروی نظامی حکومت قاجار به شمار می‌رفتند. سران ایلات اغلب در مناطق تحت نفوذ خود به‌طور مستقل حکومت می‌کردند. پ) **شهرنشینان:** در شهرها گروه‌های اجتماعی مختلفی از قبیل مقام‌ها و کارگزاران حکومتی، علما و دانشمندان، بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران و کارگران می‌زیستند. شماری از شهرنشینان را افراد بیکار و تهیدست تشکیل می‌دادند.

➤ **وضعیت روحانیون در عصر قاجار:** روحانیون از دیرباز به دلیل بافت و ساختار مذهبی جامعه سنتی ایران در میان اقشار مختلف مردم نفوذ فراوانی داشتند و متکفل امور دینی بودند. روحانیون به سبب نظارت بر موقوفات و دریافت وجوهات شرعی از نظر مالی مستقل از حکومت بودند. معمولاً این قشر به دلیل عدم وابستگی به حکومت، در مقاطعی از تاریخ معاصر ایران در برابر قدرت‌های خارجی ایستادگی کردند و اقدامات شاهان و درباریان قاجار را به چالش کشیدند.

➤ **وضعیت بازار در عصر قاجار:** بازارها هسته اصلی نظام اقتصادی و اجتماعی شهرها بودند و شالوده زندگی اجتماعی و اقتصادی را در مراکز شهری تشکیل می‌دادند. هر حرفه کسب و کاری در بازار داشت و هر صنف در یک راسته فعالیت می‌کرد. اهالی شهرها در محلات مختلف زندگی می‌کردند. افراد نسبت به محلات خود به‌شدت احساس تعلق و افتخار می‌کردند.

➤ **عوامل تمایز و تفاوت اهالی یک شهر در عصر قاجار:** عوامل گوناگون قومی، مذهبی و شغلی

اوضاع اقتصادی

➤ **شیوه‌های تولید در عصر قاجار: الف) شیوه تولید سهم بری دهقانی:** در آن ساکنان روستاها و کشاورزان از تولید، سهم معینی را دریافت می‌کردند. روستاییان بی زمین اغلب روی اراضی مالکان کار می‌کردند. آنان درازای بهره‌برداری از ملک ارباب، گاه تا یک‌سوم محصول را به‌عنوان بهره مالکانه به او تحویل می‌دادند. بخشی را نیز به‌عنوان مالیات به دولت می‌پرداختند و بخشی هم سهم خودشان می‌شد. ب) **شیوه تولید خرده کالایی دولتی و خصوصی:** این روش ویژه اقتصاد شهری بود. این گروه از کارگران و اصناف و تولیدکنندگان شهری در کارگاه‌ها و مراکز تولید شهری به کار اشتغال داشتند. پ) **شیوه تولید شبانکارگی (شبانی) یا ایلاتی:** این روش مختص ایلات و کوچ‌نشینان بود؛ نظیر تولید گوشت، پوست، پشم، گلیم، فرش ایلاتی و لبنیات.

وضعیت صنایع و تأثیر واردات خارجی بر آن

➤ سقوط صفویان و آغاز بحران‌های شدید سیاسی و نظامی، کشور ما در عرصه اقتصادی و تولید دچار رکود فراوانی شد.

➤ با به قدرت رسیدن قاجاریه و فروکش کردن جنگ‌های داخلی، مجدداً در اوایل دوره قاجار صنایع‌دستی در ایران رشد و رونق یافت.

➤ در زمان قاجار، به علت جنگ‌های ناپلئون کالاهای صنعتی اروپایی چندان به ایران وارد نمی‌شد.

➤ در این زمان صنایع‌دستی ایران مانند منسوجات ابریشمی، شال، مخمل، زری‌باف، ظروف سفالی و لعاب‌دار، مُنَبَّت کاری، قلم کاری، خاتم کاری و انواع اسلحه گرم و سرد، باکیفیت خوب تولید می‌شدند.

➤ با یافتن جنگ در اروپا و سرازیر شدن سیل کالاهای اروپایی، صنایع‌دستی ایران به تدریج رو به انحطاط رفت.

➤ کالاهای اروپایی، به‌ویژه محصولات صنعتی انگلستان، صدمه شدیدی به صنایع ایران وارد آورد.

➤ در دوره صدارت امیرکبیر تلاش‌های زیادی برای احیای صنایع‌دستی ایران صورت گرفت اما با مرگ او این تلاش‌ها پیگیری نشد.

کشاورزی

➤ کشاورزی ایران اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی مانند گذشته یک کشاورزی معیشتی نبود. برخی محصولات مثل ابریشم، تریاک، تنباکو، پنبه و برنج چند برابر تولید می‌شدند.

➤ جنگ داخلی آمریکا موجب افزایش تولید و صادرات پنبه از ایران به روسیه شد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

➤ بازرگانان روسی و ارمنی با حمایت‌های مالی، نصب دستگاه‌های پنبه‌پاک‌کنی، توزیع بذر و بالا بردن استانداردهای تولید به روند افزایش صادرات پنبه کمک کردند.

➤ در آستانه جنگ جهانی اول، زمین‌های وسیعی از ایران زیر کشت پنبه بوده و میزان تولید بیش از ۳۰ هزار تن برآورد شده است.

➤ **نتایج تجاری شدن کشاورزی ایران در دوره قاجار:** تجاری شدن کشاورزی ایران در عصر قاجار تغییر چندانی در فنون کشاورزی ایران ایجاد نکرد اما موجب افزایش درآمد مالکان و مشارکت روزافزون تجار ایرانی و خارجی در صدور تولیدات برخی از محصولات کشاورزی، نظیر پنبه و ترباک شد.

ورود محصولات جدید کشاورزی به ایران

➤ در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه با ورود محصولات جدید کشاورزی از اروپا به ایران، تحولی عظیم در شیوه تغذیه ایرانیان ایجاد شد.

➤ محصولات غذایی جدیدی مثل گوجه‌فرنگی، نخودفرنگی و سیب‌زمینی در غذای خانوارهای ایرانی جا خوش کرد و سیب‌زمینی به یکی از محصولات مهم کشاورزی تبدیل شد.

➤ در زمان مظفرالدین‌شاه برای مقابله با قحطی، کشاورزان به کشت سیب‌زمینی تشویق می‌شدند.

فرش در دوره قاجار

➤ از نیمه دوم عصر قاجار رکودی در صنایع دستی ایران به وجود آمد اما تولید فرش و صادرات آن به کشورهای جهان، به‌ویژه اروپا و آمریکا، رشد چشمگیری پیدا کرد.

➤ **عوامل رونق صادرات فرش از نیمه دوم عصر قاجار:** - ارزانی نیروی کار - طرح و نقش‌های زیبا و متنوع - هنرمندی و ظرافت بافندگان ایرانی - تقاضای بازار جهانی - سرمایه‌گذاری خارجی در تولید و تجارت - رکود صنعت صادرات ابریشم - کمبود طلا و نقره برای تأمین مالی واردات کالا از اروپا و سایر کشورها.

➤ شهرهای تبریز، کاشان، همدان، اصفهان، کرمان، اراک و ولایت‌های کردستان و آذربایجان از مهم‌ترین مراکز قالی‌بافی در دوره قاجار بودند.

➤ تجارت داخلی و سرمایه‌گذاران خارجی در شهرهای تبریز و اراک کارگاه‌های کوچک و بزرگ فرش دایر کرده بودند.

نگاهی به اوضاع علمی و فرهنگی ایران در عصر قاجار

➤ در دوره قاجار نیز نظام تعلیم و تربیت سنتی ایران تداوم و گسترش یافت.

➤ **ویژگی تعلیم و تربیت سنتی دوره قاجار:** در آن زمان سوادآموزی مقدماتی در مکتب‌خانه‌ها یا از طریق معلمان خصوصی و یا معلمان سرخانه انجام می‌گرفت. دانش‌آموزانی که توانایی مالی و علاقه به ادامه تحصیل داشتند، وارد مدرسه‌های قدیم و حوزه‌های علمیه می‌شدند. در این مراکز آموزشی، علوم نقلی و عقلی تعلیم داده می‌شد.

➤ مدرسه‌های مروی و سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری کنونی) از جمله مراکز علمی و آموزشی مهم و بزرگ این دوره بودند.

مراکز آموزشی جدید

➤ در نتیجه گسترش ارتباط ایرانیان با کشورهای اروپایی در دوره قاجار و ورود مظاهر تمدن مدرن غربی به کشور ما، به تدریج مدرسه‌های جدیدی به وجود آمد.

➤ نخستین مدرسه‌های جدید را مسیونرهای اروپایی و آمریکایی در ایران تأسیس کردند.

➤ **دارالفنون:** گل سرسبد مدرسه‌های جدید، مدرسه دارالفنون بود که به همت امیرکبیر و باهدف آموزش علوم و فنون جدید به دانشجویان ایرانی در داخل کشور، بنیان نهاده شد. دارالفنون درواقع نخستین مدرسه عالی بود که در رشته‌های نظامی، پزشکی، ریاضی و هندسه، فیزیک، شیمی و معدن فعالیت می‌کرد.

➤ میرزا حسن رشدیه یکی از شخصیت‌های فرهنگی عصر قاجار بود که برای تأسیس مدرسه‌های جدید به‌ویژه در دوره تحصیلی ابتدایی در شهرهای مختلف ایران بسیار تلاش کرد.

➤ هدف رشدیه از برپایی مراکز آموزشی جدید، فراهم آوردن شرایط برای سوادآموزی به فرزندان تمام قشرهای مختلف جامعه بود.

➤ بی‌بی‌خانم استرآبادی مدرسه دوشیزگان را به‌منظور تحصیل دختران در تهران تأسیس کرد (۱۲۸۵ش).

➤ دانش‌آموختگان مراکز علمی و آموزشی جدید، نقش مؤثری در انتشار و ترویج افکار نو به‌ویژه تفکر مشروطه‌خواهی و حکومت قانون داشتند.

فلسفه

- در دوره قاجار تحولی چشمگیر در فلسفه اسلامی به وجود آمد.
- ملاعبدالله ژنوزی مؤسس حوزه فلسفی تهران و شاگرد برجسته ملاعلی نوری، از فیلسوفان مشهور این دوره است. ژنوزی دو اثر ارزشمند در موضوع فلسفه به زبان فارسی نوشت.
- نگارش آثار فلسفی به زبان فارسی در دوره صفویه به تدریج از رونق افتاده بود.
- حوزه فلسفی تهران را فیلسوفان برجسته دیگری گسترش دادند و موجب رشد و توسعه فلسفه اسلامی و شاخه‌های گوناگون آن مثل مکتب مشاء، حکمت اشراق و حکمت متعالیه صدرایی و عرفانی شدند.
- حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۱۲-۱۲۸۹ ق) صاحب کتاب «اسرارالحکم» یکی دیگر از فیلسوفان نامدار دوره قاجار به شمار می‌رود. او این کتاب را به درخواست ناصرالدین شاه قاجار به فارسی نوشت.
- در دوره قاجار به تدریج عالمان ایرانی با فلسفه جدید غرب آشنا شدند.

هنر و معماری

- به دنبال سقوط صفویان، هنر نگارگری نیز در سایه جنگ‌های داخلی رو به افول نهاد.
- عوامل تحول اساسی در نقاشی عصر قاجار: وحدت سیاسی و استقرار امنیت و در سایه حمایت پادشاهان و دربار - ارتباط با غرب.
- فتحعلی شاه برجسته‌ترین هنرمندان نقاش را در تهران گردآورد و آن‌ها را به کشیدن پرده‌های بزرگ برای نصب در کاخ‌ها تشویق کرد.
- در دوره ناصرالدین شاه، سنت نگارگری ایرانی تحت تأثیر هنر نقاشی مدرن اروپایی قرار گرفت. سبک نوینی در نقاشی به وجود آمد و نقاشان بزرگی مانند محمد غفاری معروف به کمال‌الملک، پا به عرصه نهادند.

تعزیه

- تعزیه که ریشه در آیین‌های باستانی داشت، در عصر صفوی برای بزرگداشت حماسه کربلا و شهادت امام حسین رواج یافت.
- هنر تعزیه در دوره ناصرالدین شاه گسترش پیدا کرد. یکی از مکان‌های اجرای تعزیه در تهران، تکیه دولت بود.

نمایش کمدی

- در دوره قاجار نمایش‌هایی مثل نمایش روحوضی (سیاه‌بازی) و بقال‌بازی در مراسم شادی روی حوض‌خانه‌ها، که با تخته آن را می‌پوشاندند، یا در برخی قهوه‌خانه‌ها اجرا می‌شد.
- گاهی هنرمندان با استفاده از نمایش‌های کمدی، مضامین جدی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی را به صورت طنز به گوش مقامات می‌رساندند.

تئاتر

- هنر تئاتر به سبک اروپایی از دوره قاجار به همت دانشجویان اعزامی به اروپا، در ایران گسترش یافت.
- میرزا علی اکبرخان مزین الدوله (نقاش‌باشی) به دستور ناصرالدین شاه در محل فعلی دارالفنون یک تالار نمایش خصوصی ساخت که شاه و برخی از درباریان در آنجا از نمایش‌ها دیدن می‌کردند.
- در این دوره نمایشنامه‌های زیادی ترجمه شد.
- مدتی بعد، تئاتر ملی در یکی از ساختمان‌های تهران در خیابان لاله‌زار تشکیل شد.

معماری

- سنت معماری ایرانی اسلامی در دوران سلجوقی، تیموری و صفویان درخشش بی‌نظیری داشت.
- عوامل تداوم سنت معماری ایرانی اسلامی در عصر قاجار:
- ۱- شرایط اقلیمی و آب و هوایی و نوع مصالح ساختمانی
- ۲- اختراع دوربین عکاسی، مسافرائی که در عصر ناصری به اروپا می‌رفتند، تصاویر زیادی از بناهای آن سرزمین با خود به ایران آوردند.
- ۳- بسیاری از معماران به سفارش دربار و ثروتمندان با استفاده از برخی از عناصر معماری فرنگی و تلفیق آن با معماری ایرانی، سبکی از معماری را به وجود آوردند که در آن عناصر و ویژگی‌های معماری ایرانی و اروپایی ترکیب شده بود. این بناها که به بناهای معروف شد، بیشتر به تقلید از بناهای اروپایی ساخته «کارت‌پستالی» (کاخ شمس‌العماره واقع در مجموعه کاخ گلستان به دستور ناصرالدین شاه ساخته شد ۱۲۸۰ ق) می‌شدند.

- ۴- ورود مظاهر تمدن جدید غربی مانند تلگراف، تلفن، پست، بانک، روزنامه و تئاتر، نیز در گسترش سبک معماری اروپایی در ایران مؤثر بود.
- پس از رواج این مظاهر تمدن، ساختمان‌هایی مثل پست‌خانه، تلگراف‌خانه، تلفن‌خانه، بانک‌ها، دفاتر روزنامه‌ها، تماشخانه‌ها، خیابان‌های جدید، مدارس جدید، فروشگاه‌ها، مراکز نظمیه، بیمارستان‌های جدید و سفارت‌خانه‌ها تحت تأثیر معماری اروپایی ساخته شدند.
- باوجود تأثیر و نفوذ سبک‌های فرنگی بر عناصر معماری ایرانی، بسیاری از معماران می‌کوشیدند در ساخت بناها قواعد و اصول معماری سنتی ایرانی را همچنان حفظ و پاسداری کنند. برای نمونه، می‌توان به خانه‌های مجلل و باشکوهی که در برخی از شهرها ساخته شد، از جمله خانه بروجردی‌ها در کاشان، اشاره کرد.

درس پنجم

انقلاب مشروطه ایران

- انقلاب مشروطه، جنبش سیاسی و اجتماعی گسترده و قدرتمندی بود که در زمان مظفردالدین شاه به وقوع پیوست.
- **آرمان و هدف انقلاب مشروطه:** برقراری آزادی و برابری در کشور و با تدوین و اجرای قانون اساسی و برپایی مجلس شورای ملی، حکومت مستبد، ناکارآمد و ناسالم قاجار را به حکومتی قانونمند و کارآمد
- **اهداف ایرانیان از انقلاب مشروطه:** خواهان تغییر شیوه اداره کشور شدند و درصدد برآمدند که حکومت خودکامه قاجار را به سلطنتی مشروطه، در چارچوب قانون و تحت نظارت نمایندگان خود در مجلس شورای ملی درآورند.

زمینه‌ها و علل انقلاب مشروطه:

الف) سیاسی

- **زمینه‌ها و علل سیاسی داخلی:** نداشتن تشکیلات منسجم و کارآمد اداری - رفتار مستبدانه شاه و زیردستان اغلب نالایق او - بی عدالتی و دریافت مالیات‌های گوناگون از مردم - ناکام ماندن اقدام‌هایی که برخی از صدراعظم‌های نوگرا مانند میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، میرزا تقی خان امیرکبیر و میرزا حسین خان سپهسالار برای اصلاح روش کشورداری و نوسازی نهادهای حکومتی
- **زمینه‌ها و علل سیاسی خارجی:** شکست‌های سیاسی و نظامی سنگین حکومت قاجار در برابر روسیه و انگلستان، که منجر به جدایی سرزمین‌های پهناور، آباد و پرجمعیتی از خاک ایران در شمال و شرق کشور و گسترش نفوذ و دخالت بیگانگان شد - وقتی ژاپن که کشوری آسیایی بود در جنگ با روسیه (۱۹۰۴ - ۱۹۰۵ م)، به پیروزی رسید، حقارت و ضعف سلسله قاجار بیش از پیش آشکار شد؛ چون مردم ایران روسیه را کشوری شکست‌ناپذیر می‌دانستند.

ب) اقتصادی

- **عوامل ضعف اقتصادی عصر قاجار و انقلاب مشروطه:** اوضاع و شرایط اقتصادی آشفته و نابسامان ایران در عصر قاجار - از دست رفتن مناطق حاصلخیز در عهدنامه‌های مختلف به خصوص معاهده‌های گلستان و ترکمانچای - اعطای حقوق ویژه تجاری و واگذاری امتیازات اقتصادی گوناگون به بیگانگان، خاصه روسیه و انگلستان - واردات بی‌رویه کالاهای خارجی و حمایت نکردن دولت از صنایع داخلی، باعث رکود و تعطیلی صنایع محلی، به ویژه کارگاه‌های نساجی شد که نتیجه آن افزایش بیکاری و فقر و کاهش بیشتر ارزش پول ایرانی بود - بروز قحطی‌های بزرگ و کمبود و گرانی آذوقه، به خصوص نان - فروش مناصب حکومتی، بالا بردن مالیات‌ها و استقراض از روسیه و انگلستان برای تأمین مخارج روزافزون خود - نگرانی علما و بازرگانان برای سلطه بیگانگان بر تجارت خارجی و منابع اقتصادی.

پ) فکری و فرهنگی

۱- آموزه‌های عدالت‌خواهانه و ظلم‌ستیزانه دین اسلام:

- **عوامل برانگیختن روحیه عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی و مبارزه با سلطه‌طلبی بیگانگان:** باورها و آموزه‌های دینی - سیره و سنت پیشوایان مذهبی به خصوص خاتمه قیام کربلا
- **عوامل خیزش‌های سیاسی اجتماعی دوره قاجار:** تأثیر آموزه‌های اسلامی - نقش عالمان شیعی
- **نقش عالمان شیعی در بسیاری از خیزش‌های سیاسی اجتماعی دوره قاجار:** بسیج مردم در جنگ‌های ایران و روس، مجازات سفیر متجاوز روسیه در تهران و قیام علیه امتیاز رویتر و جنبش تنباکو
- یکی از منادیان بیداری و وحدت اسلامی و مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی، سید جمال‌الدین اسدآبادی بود.

۲- ترویج اندیشه‌های نو درباره حکومت و نشر آثار انتقادی:

- در نتیجه انقلاب‌های فکری و سیاسی که در اروپا به وقوع پیوست، بیشتر حکومت‌های مستبد و خودکامه در سده‌های ۱۸ و ۱۹ م جای خود را به نظام‌های سیاسی مشروطه و دموکرات دادند.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

- **چگونگی آشنایی ایرانیان با اروپا:** به دنبال مواجهه گسترده ایران با کشورهای اروپایی در عصر قاجار، به تدریج ایرانیان با تمدن جدید غرب و اندیشه سیاسی مبتنی بر آن آشنا شدند.
 - **چگونگی گشوده و گسترش یافتن ارتباط و آشنایی ایرانیان با اروپا:** باب ارتباط و آشنایی با جنگ‌های ایران و روسیه گشوده شد و با آمدن اروپاییان به ایران و رفتن ایرانیان به اروپا به عنوان فرستاده سیاسی (دیپلمات)، مستشار نظامی، دانشجو، بازرگان، گردشگر و... گسترش یافت.
 - **عوامل رواج اندیشه مشروطه خواهی، نشر و ترویج افکار جدید در ایران:**
 - شکست‌های نظامی ایران از روسیه، این گروه از ایرانیان را کنجکاو کرده بود که راز پیشرفت و نیرومندی دولت‌های اروپایی و دلیل عقب‌ماندگی کشور خویش را جست‌وجو کنند.
 - روش کشورداری و حکومت مبتنی بر قانون در اروپا
 - ورود صنعت چاپ در ایران رونق نشر کتاب و نیز انتشار روزنامه
 - نوشته‌هایی نیز در قالب کتاب و روزنامه در داخل و خارج از ایران در اعتراض به اوضاع نابسامان داخلی و نقد نفوذ و سلطه بیگانگان منتشر می‌شد
 - **عوامل عقب‌ماندگی ایران و ناتوانی آن در برابر دولت‌های اروپایی:** استبداد سیاسی، نبود قانون و فساد و بی‌لیاقتی زمامداران
 - روزنامه‌ها سهم بسزایی در آگاهی بخشی به مردم و آشنا کردن آن‌ها با مفاهیم جدید سیاسی داشتند.
 - ایرانیان فرنگ‌رفته، نخستین هسته گروه مؤسوم به روشنفکران را تشکیل دادند.
 - میرزا صالح شیرازی، میرزا ابوالحسن خان ایلچی، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، ملکم خان، میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا عبدالرحیم طالبوف از جمله مشهورترین روشنفکران عصر قاجار به شمار می‌روند.
- رویدادها و تحولات مهم انقلاب مشروطه**
- اوج‌گیری انقلاب و صدور فرمان مشروطه**
- به نظر برخی از مورخان، کشته شدن ناصرالدین شاه قاجار در آستانه پنجاهمین سال سلطنتش توسط یکی از مریدان سید جمال‌الدین اسدآبادی به نام میرزا رضا کرمانی، نقطه عطف و رویدادی مهم در تاریخ ایران است.
 - مظفرالدین شاه، پسر و جانشین او، خلق‌و‌خویی متفاوت با پدر داشت؛ نرم‌خو و فاقد توانمندی لازم برای اداره امور بود.
 - فرمان مشروطه توسط مظفرالدین شاه در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵/۱۳۲۴ ق صادر شد.
- شکل‌گیری مجلس شورای ملی و هیئت‌وزیران**
- **چگونگی تدوین نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی:** بلافاصله پس از صدور فرمان مشروطه، هیئتی شامل نمایندگان بازرگانان، اصناف، روحانیان و روشنفکران تشکیل شد و اقدام به تدوین نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی کرد.
 - در این نظامنامه، کسانی که می‌توانستند در انتخابات شرکت کنند به شش گروه (قشر) تقسیم شده بودند.
 - نخستین دوره مجلس شورای ملی با حضور مظفرالدین شاه گشایش یافت (مهر ۱۲۸۵).
 - **مصوبه‌های مهم دوره اول مجلس:** اصلاح نظام مالیاتی و لغو تیول‌داری یا نظام اجاره‌داری زمین‌های کشاورزی با حق دریافت مالیات، انتقال مالکیت زمین‌های دولتی از خزانه شاهی به وزارت مالیه و کاهش بودجه دربار شاهی.
 - **انتخاب هیئت‌وزیران:** هیئت‌وزیران به ریاست رئیس‌الوزرا (نخست‌وزیر) توسط شاه منصوب می‌شدند، با تأیید مجلس شورای ملی شروع به کار می‌کردند و در صورت عدم رضایت مجلس، از کار برکنار می‌شدند.
- تدوین و تصویب قانون اساسی:**
- قانون اساسی مشروطه به طرز کار مجلس شورای ملی مربوط می‌شد. به همین سبب، مُمَمّی برای آن تدوین شد که مشتمل بر اصول اساسی درباره حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت بود و محمدعلی شاه با اکراه و به ناگزیر، آن را تأیید کرد.
 - عمده اصول قانون اساسی مشروطه از اصول قانون اساسی کشورهای فرانسه و بلژیک اقتباس شده بود.
 - قانون اساسی مشروطه و مُمَمّ آن با اصلاحیه‌هایی جزئی، که در دوران حکومت پهلوی در آن صورت گرفت، تا پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ ش) رسمیت داشت.

گسترش روزنامه و روزنامه‌نگاری:

- پس از صدور فرمان مشروطه، به یکباره تعداد روزنامه‌ها و شمارگان (تیراژ) آن‌ها چندین برابر شد.
- **ویژگی‌های روزنامه‌های عصر مشروطه:** روزنامه‌نگاران مشروطه‌خواه با شور و شغ فراوان درباره مفاهیمی چون آزادی، آدمیت، برابری، عدالت، بیداری، حقوق، ترقی، وطن، استقلال و ... مطلب می‌نوشتند و نام اغلب روزنامه‌های جدید نیز از همین مفاهیم گرفته شده بود؛ درحالی‌که در دوران پیش از مشروطه، روزنامه‌نگاران اجازه نداشتند یا جرئت نمی‌کردند که درباره این مفاهیم قلم بزنند. همانند سایر انقلاب‌ها، با برداشته شدن سانسور و رفع محدودیت‌ها، تندروی‌هایی نیز در عرصه نشریات بروز کرد. برخی از روزنامه‌نگاران از نقد اشخاص و نهادها فراتر رفتند و به تخریب، توهین و ناسزاگویی روی آوردند.

اختلاف و جنگ داخلی

کشمکش محمدعلی شاه و مشروطه خواهان

- محمدعلی شاه که به دنبال مرگ پدر به تخت سلطنت نشسته بود (دی ۱۲۸۵)، از همان آغاز بنای ناسازگاری را با مجلس شورای ملی گذاشت.
- **عوامل روابط خصمانه دربار و مجلس در زمان محمدعلی شاه:** دولت روسیه آشکارا از محمدعلی شاه جدید جانب‌داری کرد. - برخورد‌های تند برخی از مشروطه خواهان و روزنامه‌نگاران افراطی با شاه و خانواده محمدعلی شاه
- محمدعلی شاه، سرانجام سوءقصد نافرجام به جان خود را بهانه قرار داد و با برقراری حکومت نظامی، توقیف روزنامه‌ها و منع تجمع‌ها، فرمان حمله به مجلس را صادر کرد.
- نیروی قزاق که تحت فرمان افسران روسی بود، مجلس را به توپ بست.
- **پیامدهای به توپ بستن مجلس:** واقعه، تعدادی از مشروطه خواهان از جمله آیت‌الله سید محمد طباطبایی و آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی تبعید شدند و گروهی نیز به سفارتخانه‌های کشورهای خارجی پناه بردند (تیر ۱۲۸۷) چند تن از مشروطه خواهان پرشور مانند میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل، حاجی میرزا نصرالله ملک‌المکلمین و سیدجمال‌الدین واعظ دستگیر و به دستور شاه مستبد به فجیع‌ترین شکل کشته شدند.
- **استبداد صغیر:** پس از به توپ بستن مجلس و با انحلال مجلس شورای ملی بار دیگر استبداد برقرار شد. این دوره که حدود یک سال طول کشید، به دوره استبداد صغیر معروف است.

مخالفت فکری سیاسی با مشروطه:

- **نقش شیخ فضل‌الله نوری در انقلاب مشروطه:** شیخ فضل‌الله نوری، مجتهد برجسته تهران، در آغاز با مشروطه همراهی کرد. او در تدوین مَتَم قانون اساسی، نقش فعالی به عهده گرفت و اصل دوم آن به پیشنهاد و اصرار وی به تصویب رسید.
- **اصل دوم متمم قانون اساسی:** این اصل الزام می‌کرد که پنج نفر از مجتهدان طراز اول بر مصوبات مجلس شورای ملی نظارت کنند.
- **علت مخالفت شیخ فضل‌الله نوری با انقلاب مشروطه:** او اصول و مبانی مشروطه را مغایر و ناسازگار با اسلام شمرد و خواستار برپایی مشروطه مشروعه شد. وی ادعا می‌کرد که انقلاب مشروطه از مواضع اصیل و اولیه خود منحرف شده است و برخی افراد مخالف با اسلام، در پوشش مشروطه‌خواهی قصد دارند مبانی و ارزش‌های اسلامی را تضعیف و نابود کنند.
- پس از جبهه‌گیری شیخ فضل‌الله نوری در مقابل مشروطه، دو جریان فکری سیاسی قدرتمند در برابر هم صف‌آرایی کردند.
- **جریان‌های فکری - سیاسی قدرتمند پس از جبهه‌گیری شیخ فضل‌الله نوری در مقابل مشروطه:** از یک‌سو مخالفان مشروطه از جمله شیخ فضل‌الله نوری و شمار زیادی از روحانیان و طلاب از تهران و سایر شهرهای ایران و عتبات عالیات مثل آیت‌الله سید کاظم طباطبایی یزدی که علاوه بر بست نشینی و برپایی گردهمایی‌های اعتراضی، کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در نقد و رد مشروطه نوشتند.
- از سوی دیگر طرف داران مشروطه شامل طیف گسترده‌ای از روشنفکران، روحانیان و ... از جمله محمدکاظم آخوند خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی و میرزا حسین خلیلی تهرانی (نیز به دفاع از انقلاب و نظام مشروطه پرداختند).
- هواداران مشروطه هم آثار متعددی در تأیید و وجوب مشروطه و رد دیدگاه مخالفان نوشتند که یکی از شاخص‌ترین آن‌ها نوشته آیت‌الله میرزای نائینی است.

فتح تهران و برقراری مجدد مشروطه:

➤ پس از کودتای محمدعلی شاه علیه مجلس، شهر تبریز با هدایت انجمن ایالتی و پایمردی مجاهدان مشروطه خواه آذربایجانی، پایگاه آزادی خواهی و مقاومت در برابر استبداد و مستبدان شد. در رأس این مجاهدان ستارخان و باقرخان قرار داشتند.

➤ **اقدامات دولت در مقابل قیام تبریز و نتیجه آن:** نیروهای مستبد محلی با پشتیبانی واحدهای نظامی که از تهران به تبریز اعزام شده بود، شهر را محاصره کردند و نبرد سختی در گرفت. در پی ایستادگی دلاورانه مجاهدان آذربایجانی در برابر استبداد و اعلامیه مراجع ساکن نجف در پشتیبانی از مشروطه، آزادی خواهان در سایر نقاط ایران قوت قلب یافتند و مهتای خیزش علیه حکومت محمدعلی شاه شدند.

➤ **چگونگی فتح تهران و سقوط حکومت محمدعلی شاه:** در گیلان، مشروطه خواهان با جلب حمایت یکی از زمین داران بزرگ به نام محمدولی خان تنکابنی (سپهدار)، قدرت را به دست گرفتند و آماده حرکت به سوی تهران شدند. در مرکز ایران نیز بختیاری ها به انقلابیون گرایش یافتند. علیقلی خان سردار اسعد، برادرش صمصام السلطنه، ایل خان بختیاری را به هواداری از مجلس و مشروطه فراخواند. جنگاوران ایل بزرگ بختیاری پس از تصرف اصفهان به قصد تسخیر پایتخت به حرکت درآمدند. سرانجام نیروهای بختیاری به فرماندهی سردار اسعد و مجاهدان گیلانی با هدایت محمدولی خان تنکابنی و پیرم خان ارمنی در عملیاتی هماهنگ تهران را فتح کردند. با پناهندگی محمدعلی شاه به سفارت روسیه، دوره استبداد صغیر به سر آمد (تیر ۱۲۸۸).

➤ **اقدامات فاتحان تهران:** ۱- پس از فتح تهران، مجلسی از بزرگان مشروطه تشکیل شد. ۲- این مجلس محمدعلی شاه را از سلطنت برکنار و پسر خردسالش، احمد میرزا، را به جانشینی او برگزید. ۳- همچنین، با تعیین مقرری برای شاه برکنار شده، به او اجازه داد از کشور خارج شود. ۴- یک دولت موقت را نیز برای اداره امور کشور انتخاب کرد. ۵- مجلس مذکور، همچنین برای محاکمه و مجازات مخالفان مشروطه، دادگاه ویژه ای تشکیل داد. این دادگاه شیخ فضل الله نوری و چند نفر دیگر را به اعدام محکوم کرد.

پیامدهای شهادت شیخ فضل الله نوری: شهادت شیخ فضل الله نوری به دست مشروطه خواهان تأثیرات زیانباری بر جامعه و فضای سیاسی ایران گذاشت و موجب گسترش اختلافات داخلی و یأس و سرخوردگی روحانیان موافق مشروطه شد.

➤ **نیروه های اجتماعی در انقلاب مشروطه:** طیف گسترده ای از گروه ها و قشرهای اجتماعی عمدتاً شهری مانند روحانیان، بازرگانان، روشنفکران، اصناف و پیشه وران، زنان و کارگران در انقلاب مشروطه مشارکت داشتند و رهبری انقلاب بیشتر در اختیار سه گروه نخست بود.

➤ روحانیان و بازرگانان یکپارچه نبودند و باگذشت زمان، عده ای از آنان دست از مشروطه خواهی کشیدند و برخی حتی در برابر آن ایستادند.

➤ اصناف و پیشه وران (صنعتگران و مغازه داران) و قشر کارگر شهری نقش مؤثری در انقلاب مشروطه داشتند.

➤ **نقش اصناف و پیشه وران در انقلاب مشروطه:** آنان با عزم و اراده ای محکم در تمام رویدادهای انقلاب از جمله بست نشینی ها و تظاهرات ها به طور گسترده حضور یافتند و با نیروهای مستبد درگیر شدند. بیشترین و داغ ترین نطق های دوره اول مجلس شورای ملی به نمایندگان اصناف و پیشه وران اختصاص داشت.

➤ **نقش زنان در انقلاب مشروطه:** زنان نیز نقش فعال و مؤثری در انقلاب مشروطه داشتند. آنان در بسیاری از رویدادهای کلیدی انقلاب در پایتخت و شهرهای دیگر حضور پر شور داشتند و در مواردی حتی در کنار مردان، با مستبدان جنگیدند. زنان مشروطه خواه با وجود محروم شدن از حق رأی، همچنان به فعالیت های اجتماعی مانند تأسیس انجمن، روزنامه و مدرسه ادامه دادند.

➤ **چالش ها و تنگناهای حکومت مشروطه:** ۱- فرهنگ کهن استبدادی، ۲- فقدان تشکیلات منظم و منسجم اداری و اقتصادی ۳- مداخله و فشار خارجی

➤ **موانع اساسی و بزرگ در مسیر تحقق آرمان ها و هدف های مشروطه خواهی:** تفکر و روحیه انحصارطلبی، خودمحموری، بی اعتنائی به قانون، تحمل نکردن افکار و سلیقه های متفاوت و ترجیح دادن منافع فردی و خانوادگی بر منافع جمعی و ملی،

➤ **وضعیت تشکیلات اداری و اقتصادی به حکومت مشروطه:** هیئت وزیران شکل گرفت اما وزارتخانه و تشکیلات منسجمی وجود نداشت. از نظر مالی نیز دولت مشروطه در تنگناهای بسیاری قرار داشت و خزانه آن تقریباً خالی بود. کار گردآوری درآمدهای حکومتی هم مختل بود.

➤ نمایندگان دومین دوره مجلس شورای ملی (۱۲۸۸ — ۱۲۸۹ ش) چاره حل مشکلات را در استخدام کارشناسان خارجی دیدند. از این رو، چندین کارشناس امور اداری — مالی به ریاست مورگان شوستر از کشور آمریکا و تعدادی کارشناس نظامی سوئدی برای تأسیس نیروی ژاندارمری به استخدام دولت ایران درآمدند.

- پس از شروع به کار کارشناسان آمریکایی در ایران، دولت‌های انگلستان و به‌خصوص روسیه با این اقدام مخالفت کردند. در نتیجه دخالت و تهدید نظامی روسیه، دولت ایران مجبور شد به‌رغم مخالفت مجلس شورای ملی، کارشناسان آمریکایی را برکنار کند و به کشورشان برگرداند.
- عوامل گسترش قدرت متنفذان محلی، به‌ویژه سران ایلات، در مناطق مختلف کشور: ناکارآمد بودن سازمان اداری و نظامی و وجود مشکلات اقتصادی و مالی بسیار
- روسیه پس از سرکوب انقلاب داخلی، دوباره دخالت‌های استعماری‌اش را که توأم با تهدید و خشونت بود، در ایران از سر گرفت.
- قرارداد ۱۹۰۷ روسیه و انگلستان، دست روس‌ها را برای دخالت بی‌حدوحد در امور ایران باز گذاشت.
- اقدامات روس‌ها در ماجرای مورگان شوستر: نظامیان روس مناطقی از ایران را اشغال کردند و مرتکب جنایت‌های هولناکی شدند. آنان در تبریز عده‌ای از آزادیخواهان، از جمله ثقة‌الاسلام تبریزی، روحانی آزادیخواه را به دار آویختند و به شهادت رساندند. در مشهد نیز سربازان متجاوز روس حرم امام رضا را به توپ بستند و تعدادی از زائران را شهید کردند.
- سیاست انگلیسی‌ها در ماجرای مورگان شوستر: انگلیسی‌ها نیز طی سال‌هایی که برای ایرانیان بسیار سرنوشت‌ساز بود، همچون دوران جنگ‌های ایران و روس سیاست مزورانه‌ای در پیش گرفتند. آنان علاوه بر مماشات با روسیه و نادیده گرفتن دخالت‌ها و جنایات روس‌ها، اقدام به تحکیم نفوذ خود در مناطق مرکزی و جنوبی ایران کردند. از جمله، دولت انگلستان با دور زدن دولت مرکزی، با خان‌ها و سران ایلات ارتباط برقرار نمود و معاهده‌هایی امضا کرد.

درس ششم

جنگ جهانی اول و ایران

زمينه‌ها و علل جنگ جهانی اول:

- عمده تحولات تاريخ جهان، به‌ويژه اروپا، در قرن ۱۹ م متأثر از تأثيرات و پيامدهای انقلاب کبير فرانسه و انقلاب صنعتی بود.
- مهم‌ترين تحولات ناشی از پيامدهای انقلاب کبير فرانسه و انقلاب صنعتی: تداوم و گسترش رقابت‌های استعماری، رشد اندیشه ملی‌گرایي (ناسیونالیسم) و ظهور قدرت‌های جديد.

الف) تداوم و گسترش استعمار:

- عوامل گسترش استعمار در جهان: انقلاب صنعتی و تولید سلاح‌های پیشرفته مانند توپ و کشتی‌های جنگی
- دولت‌های استعمارگر در قرن نوزدهم میلادی: ۱- دولت‌های استعمارگر اروپایی، به‌ويژه انگلستان و فرانسه، با گسترش مستعمرات خود در قاره‌های آسیا، آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه ۲- دولت روسیه نسبت به همسایگان جنوبی خود یعنی ایران و عثمانی ۳- در قاره آمریکا، ایالات متحده و با بهره‌گیری از توان نظامی و اقتصادی اقدام به نفوذ و مداخله در امور کشورهای آمریکای لاتین (آمریکای جنوبی) کرد.
- روسیه از نظر علمی و فرهنگی به‌مراتب از کشورهای اروپای مرکزی و غربی عقب‌مانده‌تر بود.
- اهداف روس‌ها از حمله به ایران و عثمانی: ارتش روسیه در طول این قرن باهدف رسیدن به دریاهای گرم و آبراه‌های مهم، بارها به قلمرو امپراتوری عثمانی در شبه‌جزیره بالکان و حوزه دریای سیاه و نیز سرزمین‌های ایرانی در دو سوی دریای کاسپی (قزوین) یورش آورد و مناطق وسیعی را تسخیر و تصرف کرد.

مقاومت در برابر استعمار:

- مردم بسیاری از کشورهای مستعمره در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین (در قرن ۱۹ و نیمه اول قرن ۲۰ م در برابر سلطه استعمارگران بر سرزمینشان مقاومت کرده یا جنبش‌های اعتراضی به راه انداختند.
- مهم‌ترین جنبش‌های اعتراضی علیه استعمارگران: ۱- قیام مهدیون در سودان به رهبری مهدی سودانی در مقابل انگلیس ۲- مبارزات مردم الجزایر به فرماندهی امیر عبدالقادر بر ضد ارتش فرانسه ۳- شورش سپاهیان هندی و مبارزات ضد استعماری گاندی در هندوستان و جنبش استقلال طلبانه مردم آمریکای لاتین به رهبری سیمون بولیوار

ب) رشد اندیشه ملی‌گرایی و ظهور قدرت‌های جدید:

- در سده ۱۹ م، دو جریان فکری ملی‌گرایی و آزادی‌خواهی در بسیاری از سرزمین‌ها و جوامع اروپایی پا گرفت و زمینه‌ساز شکل‌گیری کشورها و دولت‌های ملی جدیدی شد.
- تفکر ملی‌گرایی، مردمان و گروه‌های قومی را که تاریخ و فرهنگ و زبان مشترکی داشتند، برانگیخت تا باهم یکی شوند و زیر پرچم حکومتی یکپارچه و مستقل قرار گیرند. ایتالیایی‌ها، آلمانی‌ها، لهستانی‌ها، صرب‌ها و مجارها از جمله این اقوام بودند.
- چگونگی وحدت ایتالیا: تا حدود اواسط قرن ۱۹ م ایتالیا کشوری چندپاره بود که بر هر قسمت آن خاندان‌های مختلف، پاپ‌ها و یا کشورهای همسایه (اتریش و فرانسه) حکومت می‌کردند. در نیمه دوم این قرن، ملی‌گرایان ایتالیایی به رهبری کائور و گاریبالدی قیام کردند و با استفاده از رقابتی که میان اتریش و فرانسه وجود داشت، موفق شدند ایتالیا را متحد کنند و تحت حاکمیت حکومت ملی و مستقلی درآورند.

اتحاد آلمان

- وضعیت آلمان پیش از تشکیل امپراتوری: آلمانی‌ها نیز همچون ایتالیایی‌ها تا میانه قرن ۱۹ فاقد حکومت یکپارچه بودند و سرزمین‌های آنان در اتحادیه ضعیف موسوم به اتحادیه آلمانی در کنار هم قرار داشتند. در آن زمان، ملی‌گرایان آلمانی خواهان یگانگی تمام آلمانی‌ها و تشکیل کشوری واحد بودند اما امپراتوری اتریش مجارستان، که نفوذ فراوانی بر اتحادیه آلمانی داشت، مخالف چنین وحدتی بود و شکل‌گیری آلمان متحد و نیرومند را تهدیدی برای خویش می‌دانست.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- **چگونگی تشکیل امپراتوری آلمان:** ایالت پروس، که یکی از بزرگ‌ترین و قدرتمندترین ایالت‌های اتحادیه آلمانی بود، پیشگام وحدت آلمان شد. ویلهلم یکم فرمانروای پروس به کمک صدراعظم خود بیسمارک، ملقب به مرد آهنین آن ایالت، سرزمین‌های آلمانی را متحد و امپراتوری آلمان را تأسیس کرد (۱۸۷۱ م). پروس برای رسیدن به این موفقیت بزرگ، با کشورهای دانمارک، اتریش، مجارستان و فرانسه جنگید و آن‌ها را شکست داد.
- امپراتوری آلمان تحت هدایت ویلهلم اول و جانشین او، ویلهلم دوم و مهم‌تر از آن درایت صدراعظم مقتدری چون بیسمارک به سرعت به مسیر پیشرفت و اقتدار گام نهاد.
- **عوامل تبدیل آلمان به کشوری صنعتی:** ۱- تأسیس و توسعه مدارس و دانشگاه‌ها ۲- برپایی صنایع جدید ۳- بسط شبکه حمل‌ونقل و ارتباطات.
- **رقابت آلمان و انگلستان:** آلمانی‌ها با ساخت تسلیحات مدرن به‌ویژه توپ، هواپیما، کشتی جنگی و زیردریایی، با انگلستان که در آن زمان قوی‌ترین نیروی دریایی را داشت، به رقابت برخاستند.
- تشکیل اتحاد و اتفاق سه‌گانه**
- **اهداف آلمان از آلمان پیمان اتحاد سیاسی و نظامی با برخی کشورها:** یک‌سو باهدف مقابله با تهدیدهای خارجی به‌ویژه خطر حمله فرانسه و از سوی دیگر برای پیشبرد سیاست‌های توسعه‌طلبانه خود در اروپا و فراسوی دریاها.
- **چگونگی تشکیل اتحاد سه‌گانه:** خست با امپراتوری اتریش مجارستان پیمان اتحاد بست و سپس، ایتالیا را نیز وارد این پیمان کرد و اتحاد سه‌گانه (مثلث) را تشکیل داد (۱۸۸۲ م).
- **اهداف فرانسه از دوستی با روسیه و انگلستان:** در مقابل، فرانسه برای خروج از انزوای سیاسی و پایان دادن به برتری‌جویی آلمان
- **چگونگی تشکیل اتحاد سه‌گانه:** فرانسه نخست با روسیه و سپس با انگلستان پیمان‌های جداگانه‌ای منعقد کرد که آن‌ها را دوه‌دو شریک و متحد سیاسی، نظامی و اقتصادی یکدیگر قرار می‌داد. مدتی بعد، انگلستان و روسیه نیز با بستن معاهده ۱۹۰۷ م به اختلافات خود در ایران، افغانستان و تبت پایان دادند.
- **مهم‌ترین علل بروز جنگ جهانی اول:** ۱- اختلافات مرزی و دشمنی شدید آلمان و فرانسه ۲- مسابقه تسلیحاتی ۳- رقابت بر سر مستعمرات ۴- اقدام برای توسعه نفوذ و دخالت در منطقه شبه‌جزیره بالکان
- جنگ جهانی اول (۱۹۱۴ ۱۹۱۸ م)**
- شروع جنگ**
- **حادثه شروع جنگ جهانی اول:** در پی قتل ولیعهد اتریش و همسرش به دست یک صرب ملی‌گرا در شهر سارایوو مرکز بوسنی، اتریش به حکومت صربستان مستقل اعلان جنگ کرد.
- در آغاز کشورهای عضو اتحاد مثلث با کشورهای اتفاق مثلث وارد جنگ شدند (اوت ۱۹۱۴ / تابستان ۱۲۹۳ ش).
- پس از آغاز جنگ امپراتوری عثمانی و بلغارستان به اتحاد مثلث و ژاپن، یونان، پرتغال، رومانی و برخی کشورهای دیگر به اتفاق مثلث پیوستند
- ایتالیا نیز در میانه جنگ از اتحاد مثلث جدا شد و به اتفاق مثلث پیوست.
- جنگ جهانی اول به مدت ۴ سال در زمین و دریا و حتی هوا ادامه یافت.
- در جبهه شرقی، روس‌ها به سرعت بسیج شدند و از سقوط و اشغال کشورشان توسط ارتش آلمان جلوگیری کردند.
- در جبهه غربی نیز فرانسوی‌ها با حمایت انگلیسی‌ها و سایر دولت‌های متفق مقاومت کردند و جنگ را به حالت فرسایشی درآوردند.
- انقلاب روسیه**
- اوضاع و شرایط نابسامان دوران جنگ جهانی اول بر نارضایتی و خشم مردم روسیه از حکومت خودکامه تزارها افزود.
- **چگونگی انقلاب ۱۹۱۷ روسیه:** عده‌ای از مخالفان به کمک واحدهایی از ارتش در پتروگراد (پایتخت) دست به شورش زدند و با تشکیل دولت موقت، نیکولای دوم، آخرین تزار روس را برکنار کردند. در این میان، گروهی از انقلابیون سوسیالیست روسی معروف به بلشویک‌ها که در تبعید به سر می‌بردند، با حمایت آلمانی‌ها به روسیه بازگشتند. رهبر آن‌ها، لنین پیرو کارل مارکس، فیلسوف معروف آلمانی بود و با نظام سرمایه‌داری مخالفت می‌کرد.
- **شعارهای لنینی:** تسلط کارگران بر تولید و صلح، زمین، نان و همه قدرت از آن‌ها شوراهای پشتیبانی سربازان، کشاورزان و کارگران را جلب کرد.
- پیروزی انقلاب روسیه: انقلابیون بلشویک سرانجام، با تسخیر موقت در پتروگراد، قدرت را به دست گرفتند (نوامبر ۱۹۱۷)

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

➤ **اقدامات لنین پس از پیروزی انقلاب:** ۱- حکومتی کمونیستی بر پایه شوراهای کارگران و کشاورزان به وجود آورد ۲- تمامی احزاب روسیه، به جز حزب کمونیست را غیرقانونی اعلام کرد. ۳- روسیه به اتحاد جماهیر شوروی تغییر یافت. ۴- متصرفات وسیعی را در غرب و جنوب غربی روسیه به دولت‌های متحد واگذار کرد و در مقابل، با آنان قرارداد صلح بست و سربازان روسی را از جبهه‌های جنگ فراخواند.

پایان جنگ

➤ آمریکا تا ۱۹۱۷ م بی‌طرفی خود را در جنگ حفظ کرد.

➤ **علت ورود آمریکا به جنگ:** حمله پیاپی زیردریایی‌های آلمانی به ناوگان آمریکا و غرق کردن کشتی‌های این کشور

➤ **چگونگی پایان جنگ جهانی اول:** با ورود نیروهای تازه‌نفس آمریکایی به جبهه جنگ، ارتش متفقین ابتکار عمل را به دست گرفت و سربازان خسته آلمانی را عقب راند. پس از آن، دولت‌های متحد یکی پس از دیگری تسلیم شدند و جنگ جهانی اول پس از چهار سال و اندی به پایان رسید (نوامبر ۱۹۱۸ / پاییز ۱۲۹۷ ش).

آثار و پیامدهای جنگ

➤ **آثار و پیامدهای جنگ جهانی اول:** ۱- پیمان صلح ورسای ۲- تشکیل جامعه ملل ۳- تلفات و خسارت‌های انسانی و اقتصادی

➤ **پیمان صلح ورسای**

➤ پس از خاتمه جنگ، نمایندگانی از کشورهای مختلف، از جمله دولت‌های پیروز و شکست خورده در جنگ، باهدف عقد قرارداد صلح در کاخ ورسای پاریس گرد هم آمدند. در این میان، پیمانی که با آلمان بسته شده اهمیت بیشتری داشت.

➤ **تصمیمات پیمان ورسای در مورد آلمان:** بر اساس این پیمان، مستعمرات آلمان میان متفقین تقسیم شد و بخش‌هایی از خاک این کشور به فرانسه و لهستان واگذار گردید. به علاوه، آلمانی‌ها ملزم به پرداخت غرامت به دولت‌های متفق و محدود نگه داشتن توان نظامی خود شدند.

➤ پیامدهای پیمان صلح ورسای: ۱- فروپاشی امپراتوری‌های اتریش مجارستان و عثمانی ۲- تغییر نقشه سیاسی اروپای شرقی و خاورمیانه ۳- شکل‌گیری کشورهای جدید

➤ **تشکیل جامعه ملل:** به پیشنهاد ویلسون، رئیس‌جمهوری آمریکا- باهدف تأمین صلح و امنیت جهانی و جلوگیری از جنگ - با عضویت بیش از ۴۰ کشور در شهر ژنو در سوئیس تشکیل شد.

➤ **تلفات و خسارت‌های انسانی و اقتصادی:** ۱- تلفات و مصائب جانی، جسمی و روحی ۲- ویرانی منابع و مراکز اقتصادی، تولیدی و مالی اروپا و دیگر مناطق جهان ۳- بیش از ۹ میلیون نظامی در این جنگ کشته و ده‌ها میلیون نظامی مجروح، اسیر و مفقود شدند. ۴- کشته، مجروح، بیمار و یا آواره شدن میلیون‌ها غیرنظامی در سرتاسر جهان، بر اثر عملیات جنگی یا اتفاقات ناشی از جنگ مانند کمبود مواد غذایی و شیوع بیماری‌های همه‌گیر.

ایران در جنگ جهانی اول

➤ **اوضاع ایران هم‌زمان با شروع جنگ جهانی اول:** هم‌زمان با آغاز جنگ بین‌الملل اول، ایران وضعی آشفته داشت و حکومت مشروطه به دلیل اختلاف‌های سیاسی داخلی، ضعف تشکیلات اداری و نظامی، مشکلات اقتصادی و دخالت‌های فزاینده خارجی، قادر به سروسامان دادن به امور و برقراری نظم و امنیت نبود.

اشغال نظامی ایران

➤ **سیاست ایران در مقابل جنگ جهانی اول:** دولت ایران پس از شروع جنگ جهانی اول، اعلام بی‌طرفی کرد اما کشورهای درگیر در جنگ، به خصوص روسیه و انگلستان، به بهانه‌های مختلفی آن را نقض کردند.

➤ **بهانه روسیه و انگلستان برای لشکرکشی به ایران:** در اوایل جنگ، مأموران و جاسوسان آلمانی ۱ در مناطق مختلف ایران به اقداماتی برخلاف دولت‌های اتفاق مثلث دست زدند.

➤ **اقدامات روسیه و انگلستان در ایران:** نظامیان روسی بخش وسیعی از نیمه شمالی کشورمان را، که بر اساس معاهده ۱۹۰۷ منطقه تحت نفوذ روسیه شناخته می‌شد، اشغال کردند. انگلستان نیز گروهی از افسران انگلیسی و مزدوران هندی را به ایران فرستاد و در بخش‌های جنوبی میهن ما، نیروی پلیس جنوب را تشکیل داد.

➤ **قرارداد ۱۹۱۵:** قرارداد ۱۹۱۵ ایران را به دو قسمت تقسیم کردند؛ نیمه شمالی متعلق به روسیه و نیمه جنوبی سهم انگلستان شد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- با شروع جنگ بزرگ، ارتش عثمانی نیز مناطقی از غرب کشور ما را اشغال کرد و با نیروهای اتفاق مثلث درگیر شد.
- **دولت موقت ملی و سرانجام آن:** با نزدیک شدن ارتش روسیه به تهران، شماری از ملیون، شامل برخی از نمایندگان مجلس شورای ملی، وزیران و شخصیت‌های مذهبی، به کرمانشاه مهاجرت نمودند و دولت موقت ملی را در آن شهر تأسیس کردند اما به دنبال شکست سپاه عثمانی از نیروهای اتفاق مثلث، دولت موقت فروپاشید و اعضای آن پراکنده شدند.
- **مقاومت ایرانیان در برابر اشغالگران در جنگ جهانی اول:** مردم و به‌خصوص عشایر در قسمت‌های مختلف ایران مانند فارس، بوشهر و خوزستان، تحت تأثیر فتوای مراجع تقلید در برابر متجاوزان ایستادند و از استقلال وطن خویش تا سرحد جان دفاع کردند. دلاورمردان تنگستانی، دشتستانی و دشتی به فرماندهی رئیسعلی دلواری و مردم کازرون به رهبری ناصر دیوان کازرونی با شجاعت و شهامت با نیروهای انگلیسی نبرد کردند و ضربه‌های سنگینی به آنان وارد آوردند. عشایر عرب خوزستان نیز در «نبرد جهاد» غیورانه با قوای بیگانه جنگیدند.
- **آثار و نتایج جنگ جهانی اول بر ایران:** ۱- موجب قحطی بزرگی شد که در نتیجه آن عده زیادی از هم‌وطنان ما به سبب گرسنگی، سوءتغذیه و بیماری‌های ناشی از آن به طرز دلخراشی جان دادند. ۲- کاهش جمعیت شهرها و مناطق مختلف ایران پس از خاتمه جنگ ۳- ویرانی اقتصادی ۴- زلزله و بی‌ثباتی دولت مرکزی ۵- تعطیلی مجلس شورای ملی و تضعیف بیشتر نظام مشروطه
- قرارداد ۱۹۱۹ م**
- به دنبال پیروزی انقلاب روسیه (نوامبر ۱۹۱۷ / پاییز ۱۲۹۶) دولت بلشویکی این کشور نیروهایش را از ایران فراخواند.
- انگلستان با تقویت واحدهای نظامی خود، علاوه بر نواحی جنوبی، مناطقی از نیمه شمالی ایران را نیز اشغال کرد.
- **اوضاع ایران پس از جنگ جهانی اول:** حکومت ایران در نهایت ضعف و انحطاط سیاسی و اقتصادی بود و دولت مرکزی توان اعمال حاکمیت در بسیاری از مناطق کشور را نداشت. برخی از سران ایلات و حاکمان محلی نافرمانی می‌کردند و شورش‌هایی در گوشه و کنار مملکت در حال شکل‌گیری بود. از نظر اقتصادی نیز دولت در تنگنای شدیدی قرار داشت و برای تأمین بخش عمده‌ای از مخارج روزمره خود، به دریافت پول از انگلستان نیاز داشت.
- **هدف انگلیسی‌ها از امضای قرارداد ۱۹۱۹ م:** انگلیسی‌ها فرصت را برای تحکیم نفوذ و سلطه پایدار خود و تأمین منافع درازمدتشان در ایران مغتنم شمردند و قرارداد ۱۹۱۹ را با دولت وثوق‌الدوله (۱۲۹۷ - ۱۲۹۹ ش) منعقد کردند.
- **تصمیمات قرارداد ۱۹۱۹:** ۱- به موجب قرارداد ۱۹۱۹، اداره امور دارایی و برخی دیگر از ادارات و وزارتخانه‌های ایران در اختیار انگلستان قرار می‌گرفت؛ ۲- همچنین مسئولیت تجدید سازمان و ایجاد ارتش یکپارچه ایران و تأمین اسلحه و تدارکات آن نیز به افسران انگلیسی داده می‌شد. ۳- در عوض، انگلستان متعهد می‌شد که وامی در اختیار دولت ایران قرار دهد تا تحت نظارت کارشناسان انگلیسی هزینه شود. برخی مفاد این قرارداد پیش از آنکه به تصویب مجلس شورای ملی برسد، به اجرا گذاشته شد.
- آیت‌الله سید حسن مدرس یکی از جدی‌ترین مخالفان قرارداد ۱۹۱۹ بود.
- دولت وثوق‌الدوله علاوه بر دفاع از قرارداد در مجامع سیاسی و نشریات، مخالفان را سرکوب و تعدادی از آنان را زندانی و تبعید کرد.
- اعتراض به قرارداد ۱۹۱۹ و مخالفت با آن ادامه یافت و یکی از علل مهم سقوط دولت وثوق‌الدوله بود.

درس هفتم

ایران در دوره حکومت رضاشاه

کودتای سیاه

➤ **اهداف انگلستان از کودتای ۱۲۹۹:** دولت انگلستان برای دستیابی به اهداف خود، درصدد تغییر حکومت ایران برآمد؛ به این منظور، برنامه کودتا طرح ریزی و اجرای آن به سفارت انگلیس و نیروهای انگلیسی مستقر در ایران واگذار شد.

➤ **عناصر کودتای ۱۲۹۹:** آبرون ساید، فرمانده نظامی نیروهای انگلیسی در ایران، به جست و جو در میان نیروهای قزاق پرداخت و به کمک سید ضیاءالدین طباطبایی که از سیاستمداران وابسته به انگلستان بود، یکی از فرماندهان نظامی به نام رضاخان را برای این منظور، مناسب تشخیص داد.

➤ **چگونگی انجام کودتای سیاه:** آبرون ساید در قزوین با رضاخان ملاقات کرد و با توجه به اطلاعاتی که سید ضیاءالدین درباره او جمع آوری کرده بود، توانست وی را با اهداف خود هماهنگ کند. آبرون ساید بعد از آماده کردن رضاخان برای انجام کودتا، به تهران آمد و به احمدشاه چنین القا کرد که حرکت نظامی رضاخان به سوی تهران، برای حفظ کشور و سلطنت ضروری است. با آماده شدن شرایط، قوای قزاق در بامداد روز سوم اسفند ۱۲۹۹ وارد تهران شدند و بی آنکه با مقاومت جدی روبه‌رو شوند، نقاط حساس پایتخت را تسخیر کردند.

➤ رضاخان که مهره نظامی کودتا بود، به عنوان فرمانده ارتش، لقب «سردار سپه» گرفت. به فاصله کوتاهی، سید ضیاء (مهره سیاسی کودتا) استعفا کرد و به اروپا رفت؛ اما رضاخان (مهره نظامی کودتا) در مقام وزیر جنگ روزبه‌روز بر قدرت و نفوذ خود افزود.

رضاخان از نخست‌وزیری تا پادشاهی

➤ **چگونگی تثبیت قدرت رضاخان:** رضاخان در سمت وزارت جنگ از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۲ ش، با دسیسه چینی و حمایت انگلستان، موقعیت خود را تثبیت کرد. سرانجام، شاه قاجار و مجلس به‌ناچار به نخست‌وزیری او رضایت دادند.

➤ **اقدام رضاخان برای رسیدن به قدرت:** ابتدا پیشنهاد کرد به جای حکومت سلطنتی، نظام «جمهوری» در کشور برقرار شود.

➤ **مهم‌ترین مخالف جمهوری خواهی رضاخان و علت و نتیجه مخالفت او:** کسانی نظیر آیت‌الله مدرس، با شناختی که از رضاخان داشتند، این کار را ابزاری برای رسیدن او به قدرت می‌دانستند و با آن به مخالفت پرداختند و مردم را به حرکت بر ضد این پیشنهاد تشویق کردند؛ به‌طوری که رضاخان، سرانجام حرف خود را پس گرفت.

➤ **اقدامات رضاخان برای حذف احمدشاه از صحنه سیاسی ایران:** رضاخان در غیاب شاه که در اروپا به سر می‌برد، روزبه‌روز موقعیت خود را بیشتر تحکیم می‌کرد و درعین حال، می‌کوشید تا با تبلیغاتی گسترده علیه احمدشاه، او را نسبت به سرنوشت مملکت بی‌اعتنا نشان دهد.

➤ **اقدام انگلستان در مقابل تصمیم احمدشاه مبنی بر بازگشت به ایران:** احمدشاه پس از مدتی، تصمیم به بازگشت به ایران و حفظ سلطنت گرفت. انگلیسی‌ها وقتی که از تصمیم شاه برای عزیمت به ایران مطلع شدند، نزد او رفتند و ضمن مبالغه‌گویی در اوضاع آشفته ایران، صلاح او را در این دانستند که مدتی از رفتن به ایران چشم‌پوشد تا رضاخان بتواند امنیت لازم را برای حضورش در کشور فراهم آورد.

➤ **چگونگی افزایش محبوبیت رضاشاه:** ۱- سرکوبی شورش خزل و بعضی شورش‌های پراکنده دیگر ۲- امنیتی که رضاخان به وجود آورده بود، ۳- تبلیغات طرفداران رضاخان

به سلطنت رسیدن رضاخان

➤ **چگونگی به سلطنت رسیدن رضاشاه:** پس از آنکه عمال انگلیس اذهان عموم مردم را به سود رضاخان آماده کردند، سرانجام ارسال ۱۳۰۴ ش، ماده‌واحدی به صورت طرح در مجلس شورای ملی مطرح شد که در آن، خلع قاجاریه از سلطنت و سپردن حکومت موقت به رضاخان خواسته شده بود.

➤ در این ماده‌واحد، پیش‌بینی شده بود که پس از خلع قاجاریه، مجلس مؤسسان برای تغییر چند ماده از قانون اساسی تشکیل خواهد شد و تکلیف قطعی سلطنت را تعیین خواهد کرد.

➤ جز چهار تن از نمایندگان مجلس از جمله آیت‌الله مدرس و دکتر مصدق سایر نمایندگان به این طرح رأی مثبت دادند.

➤ با حمایت همه‌جانبه‌ای که از سوی دولت‌های بزرگ خارجی به عمل آمد، انتخابات مجلس فرمایشی مؤسسان برگزار شد. در آذر سال ۱۳۰۴ مجلس مؤسسان با نطق رضاخان افتتاح شد و پس از شش روز بحث و گفت‌وگو، رضاخان را به پادشاهی ایران انتخاب و سلطنت را در خانواده او موروثی اعلام کرد.

ماهيت برخى از اصلاحات و اقدامات رضاشاه

➤ آغاز سلطنت پهلوى، درواقع فصل جديدى از تاريخ ايران است كه هم زمان با آن، دوره نوينى از غارت كشور ما به دست بيگانگان آغاز مى شود كه به «استعمار نو» شهرت دارد.

➤ **اصلاحات و اقدامات رضاشاه در دوران سلطنت:** ۱- بازگشت به حكومت استبدادى ۲- ايجاد ارتش منظم ۳- احداث خط آهن سراسرى ۴- اسكان عشاير ۵- يك شكل كردن لباس ها و كشف حجاب.

➤ **ويژگى هاى حكومت استبدادى رضاشاه:** وى از همان ابتداى كار، به حذف شخصيت هاى آزادى خواه، مستقل و مخالف بانفوذ بيگانگان اقدام كرد و شيوه حكومت استبدادى و رأى فردى را پيش گرفت. او به مجلس قانون گذارى و قانون اهميت نمى داد و تصميمات فردى خود را به اجرا درمى آورد.

➤ **اهداف رضاشاه از ايجاد ارتش منظم:** ۱- تمرکز قدرت سياسى در كشور ۲- سرکوب قيام هاى مردمى ۳- تأمین کننده اهداف نظامى انگلستان.

➤ **اقدامات رضاشاه در زمينه ايجاد ارتش منظم:** ۱- به وجود آوردن نيروهاى سه گانه ارتش ۲- نو كردن ارتش ۳- تصويب قانون نظام وظيفه عمومى در سال ۱۳۰۴ ش.

➤ از جمله اقدامات رضاشاه، احداث راه آهنى بود كه بندر تركمن را به بندر شاهپور متصل مى كرد.

➤ **هدف رضاشاه از ايجاد خط آهن سراسرى:** هدف آن ايجاد راهى سراسرى براى انتقال سريع نيروهاى انگليسى از جنوب به شمال بود. در صورت پيشروى روس ها، انگليسى ها با استفاده از اين راه مى توانستند نيروهاى خود را به سرعت به شمال بفرستند و مانع نفوذ آن ها به هندوستان شوند.

➤ در جنگ جهانى دوم راه آهن سراسرى ايران به مهم ترين عامل ارتباطى نيروهاى متفقين مبدل شد.

➤ **هدف و نتايج اسكان عشاير:** هدف آن، مهار كردن نيروى رزمى عشاير بود. اين اقدام، از رونق دامدارى كشور كاست و باعث شد كه كشور ما از نظر دامى به بيگانه نيازمند شود.

➤ **كشف حجاب و عكس العمل مردم در مقابل آن:** رضاشاه به نام تمدن و تجدد و مبارزه با كهنة پرستى، به يك شكل كردن لباس ها و نيز برداشتن حجاب بانوان اقدام كرد؛ اما مردم مسلمان ايران در برابر اين اقدامات دست به مقاومت زدند كه از آن جمله بايد از قيام مردم مسلمان مشهد در مسجد گوهرشاد نام برد كه در جريان آن، عده زيادى كشته و مجروح شدند.

➤ **مبارزه رضاشاه با سنت هاى اسلامى:** رضاشاه كه تصور مى كرد مهم ترين راه پيشرفت و توسعه كشور تقليد از غرب و اشاعه فرهنگ غربى است، پس از مسافرت به تركيه و آشنايى با آتاتورك، رئيس جمهور آن كشور، به تقليد از او به مبارزه با همه سنت هاى اسلامى پرداخت. او در اين راه حتى مأموران مخصوص در كوچه و خيابان شهر گماشت كه وظيفه داشتند به زور چادر را از سر زنان بکشند.

➤ **اقدامات رضاشاه براى تضعيف روحانيت:** ۱- روحانيون نيز لباس هاى مخصوص خود را كنار بگذارند. ۲- به دستور وى، دفترخانه هاى شرعى تعطيل شدند ۳- دخالت روحانيون در مسائل اجتماعى اكيداً ممنوع اعلام شد. ۴- عزادارى سيدالشهدا قَدغن شد ۵- از انجام پذيرفتن بسيارى از آداب مذهبى به شدت جلوگيرى به عمل آمد.

شهادت مدرّس

➤ مدرّس، روحانى مبارز و خستگى ناپذيرى كه آرزو پيش نجات ايران از چنگال استبداد و استعمار بود، در دوران نخست وزيرى رضاخان و پس از به سلطنت رسيدن او، يگانه دشمن سرسخت و جدى وى به شمار مى رفت.

➤ **علل مخالفت (تبعيد و قتل) مدرّس:** وجود مدرّس در تهران خطرى جدى براى ادامه حكومت رضاشاه به حساب مى آمد. از سوي ديگر، رضاشاه مى دانست كه نمى تواند مدرّس را مانند ديگر مخالفان، بدون توجه به عكس العمل مردم به راحتى از بين ببرد.

➤ **چگونگى تبعيد و شهادت مدرّس:** در مهرماه ۱۳۰۷ مأموران شهريانى به منزل اين روحانى والامقام هجوم بردند و او را به خواف تبعيد كردند. مدرّس سال ها در خواف زندانى بود. سرانجام پس از فراهم شدن زمينه، وى را از خواف به كاشمر بردند و پس از مدت كوتاهى، در ۱۰ آذر ۱۳۱۶ او را در همان جا مسموم كردند و به شهادت رساندند.

رضاشاه و سیاست گرایش به آلمان

➤ اهداف انگلستان از کمک به آلمان پس از جنگ جهانی اول: هم‌زمان با آغاز سلطنت رضاشاه، انگلیسی‌ها تصمیم گرفتند با تقویت کشور آلمان که همچنان گرفتار مصائب جنگ جهانی اول بود، کمی از مشکلات اقتصادی کشور یادشده بکاهند و با این همکاری، مانع از افتادن آلمانی‌ها به دام کمونیسم شوند.

➤ علت گشودن درهای کشور ایران به روی سرمایه‌های آلمانی: از نظر انگلیسی‌ها، در آن شرایط، بهترین راه مساعدت به آلمان این بود که سیاستمداران انگلیسی به رؤسای کشورهای تحت سلطه خویش دستور دهند تا امکان فعالیت‌های تجاری و صنعتی آلمان را در این کشورها فراهم سازند؛ به همین دلیل، رضاشاه درهای کشور ایران را به روی سرمایه‌های آلمانی گشود.

درس هشتم

جنگ جهانی دوم و جهان پس از آن

جهان در فاصله دو جنگ بزرگ

➤ زمینه های شروع جنگ جهانی دوم: ۱- صلح ناپایدار و ناخشنودی از قراردادهای صلح ورسای ۲- ضعف جامعه ملل ۳- بحران اقتصادی ۴- ظهور حکومت های خودکامه تک حزبی و نظامی گرا.

صلح ناپایدار

➤ علت ناپایداری پیمان های صلح ورسای: آلمانی ها که پیمان صلح ورسای را تحقیرآمیز و ناعادلانه می دانستند، از همان ابتدا درصدد تغییر یا لغو آن برآمدند.

ضعف جامعه ملل

➤ عوامل ضعف و ناتوانی جامعه ملل در جلوگیری از جنگ دوم جهانی: ۱- جامعه ملل که برای کمک به حل و فصل اختلافات کشورها و جلوگیری از دشمنی و جنگ میان دولت ها به وجود آمده بود، فاقد قدرت کافی برای تحقق این هدف بود و تصمیماتش ضمانت اجرایی لازم را نداشت. ۲- حضور نداشتن برخی از کشورها در این نهاد بین المللی نقش مهمی در ناکامی آن داشت. آمریکا که خود پیشنهاد تأسیس جامعه ملل را داده بود، به عضویت آن درنیامد. خروج ژاپن، آلمان و ایتالیا و نیز اخراج شوروی از جامعه ملل، موجب بی اعتباری بیشتر این نهاد بین المللی شد.

بحران اقتصادی

➤ یکی از مسائل مهم جهان و به خصوص اروپا در دوران پس از جنگ جهانی اول، بازسازی ویرانی های ناشی از جنگ و ایجاد رونق و رفاه اقتصادی بود.

➤ برخی از کشورها، مانند انگلستان، به اتکای منابع خود و ثروت مستعمراتشان تا حدودی از عهده این کار برآمدند.

➤ آلمان از جمله کشورهایی بود که در نخستین سال های پس از جنگ جهانی اول شرایط اقتصادی وخیمی داشت؛ زیرا علاوه بر خرابی های حاصل از جنگ، مستعمراتش را از دست داده و محکوم به پرداخت غرامت های سنگین شده بود.

➤ وضعیت آمریکا پس از جنگ جهانی اول: ایالات متحده که اقتصادش در جنگ کمتر آسیب دیده بود، اقدام به اعطای وام به دیگر کشورها، از جمله آلمان، کرد اما ناگهان خود گرفتار بحران و رکود اقتصادی عظیمی شد (۱۹۲۹ - ۱۹۳۲ م) که در پی آن، اقتصاد جهان نیز به هم ریخت و مشکلات فراوانی به وجود آمد. مسائل و مشکلات اقتصادی تأثیر بسزایی درروی کار آمدن حکومت های دیکتاتوری، به خصوص در اروپا داشت.

ظهور حکومت های خودکامه تک حزبی و نظامی

➤ پس از پایان جنگ جهانی اول، امید به استقرار نظام های آزاد و دموکرات در اروپا و سایر نقاط جهان چندان دوام نیاورد و رژیم های دیکتاتوری یکی پس از دیگری سر برآوردند.

شوروی استالینی

➤ پس از مرگ لنین (۱۹۲۴ م)، ژوزف استالین، دبیر کل حزب کمونیست، رقیب قدرتمند خود (تروتسکی) را از سر راه برداشت و قدرت را در شوروی به دست گرفت.

➤ اقدامات استالین: ۱- استالین با تحکیم موقعیت سیاسی خود، قدم در مسیر دیکتاتوری گذاشت. او عده زیادی از بلشویک های قدیمی، اندیشمندان، افسران ارتش، اعضای حزب کمونیست، دیپلمات ها و مردم عادی را که در برابرش مقاومت و مخالفت می کردند، به مرگ محکوم کرد یا به اردوگاه های کار اجباری در سیبری فرستاد که هیچ گاه از آنجا بازنگشتند.

۲- حکومت استالین با اجرای برنامه های مختلف اقتصادی و فرهنگی، تغییر و تحول چشمگیری در شوروی ایجاد کرد. یکی از این برنامه ها، طرح اشتراکی کردن مزارع کشاورزی بود که با اعمال قدرت و خشونت بسیار آغاز شد. ۳- علاوه بر این، برنامه ای را باهدف صنعتی کردن سریع کشور به اجرا درآورد.

➤ اساس برنامه صنعتی استالین: اساس برنامه استالین؛ بر تولید کالاهای سرمایه ای و سلاح های جنگی استوار بود. با اجرای این برنامه، تولید ماشین آلات صنعتی، نفت، برق، فولاد و زغال سنگ به طرز فوق العاده ای افزایش یافت.

➤ **سياست خارجی استالین:** حکومت استالین در عرصه خارجی به دنبال گسترش مرزها و تسلط بر برخی کشورها و سرزمین های اروپای شرقی بود. با وجود بی اعتمادی و دشمنی ای که میان شوروی و آلمان وجود داشت، دو کشور با یکدیگر پیمان عدم تجاوز امضا کردند (۱۹۳۹م).

به قدرت رسیدن فاشیست ها در ایتالیا

➤ **مشکلات ایتالیا در سال های پس از جنگ جهانی اول:** تورم، بیکاری، اعتصاب و ناآرامی های کارگری

➤ **به قدرت رسیدن موسولینی:** چون حکومت پادشاهی مشروطه ایتالیا نمی توانست مشکلات را حل و فصل کند، روزنامه نگار و سیاستمداری به نام بنیتو موسولینی، که رهبر حزب کوچکی موسوم به «فاشیست» بود، از فرصت استفاده کرد و قدرت را در آن کشور به دست گرفت.

➤ **فاشیست ها:** فاشیست ها یک گروه ملی گرای افراطی بودند که می خواستند دولت تک حزبی قدرتمند و متمرکزی در ایتالیا ایجاد کنند. آن ها برای آزادی و دموکراسی ارزش و اعتباری قائل نبودند.

➤ پادشاه ایتالیا به تشویق صاحبان صنایع، زمین داران و نظامیان، که خواستار دولتی مقتدر بودند، موسولینی را به نخست وزیری منصوب کرد (۱۹۲۲ م).

➤ **اقدامات موسولینی:** ۱- موسولینی پس از پیروزی در انتخابات مجلس که در فضایی آکنده از زور، ارباب و تقلب برگزار شد، ۲- در مدت کوتاهی با از بین بردن احزاب رقیب، قدرت را یکپارچه کرد و خود را دوجه، به معنای رهبر، نامید. ۳- او نیز همچون سایر دیکتاتورها به کمک وسایل ارتباط جمعی و شگردهای تبلیغاتی گوناگون، مردم را تحت نظارت و مراقبت کامل حکومت درآورده بود و ۴- با استفاده از یک سازمان امنیتی و پلیسی، معترضان و مخالفان را سرکوب می کرد.

➤ **محبوبیت موسولینی در ایتالیا:** موسولینی تا حدود زیادی به وعده های خویش درباره کاهش بیکاری و تورم و پایان دادن به اعتصاب ها عمل کرد. از این رو، تا زمانی که ایتالیا درگیر جنگ جهانی دوم نشده بود، بسیاری از مردم این کشور شیفته وی بودند.

➤ **سیاست خارجی موسولینی:** در بُعد روابط خارجی، موسولینی سودای احیای دوباره امپراتوری روم باستان و تسلط بر دریای مدیترانه و شمال آفریقا را در سر می پروراند. تجاوز نظامی این کشور به اتیوپی (۱۹۳۵ م) در آفریقا با تکیه بر همین تفکر صورت گرفت.

ظهور هیتلر در آلمان:

➤ **شرایط به قدرت رسیدن هیتلر:** پس از خاتمه جنگ بین الملل اول، حکومت جمهوری در آلمان شکل گرفت. بسیاری از آلمانی ها از این حکومت به سبب امضای پیمان تحقیرآمیز ورسای و گسترش رکود و بیکاری ناخشنود بودند.

➤ **هیتلر (۱۸۸۹ - ۱۹۴۵ م)** رهبر حزب نازی بود و مهارت فراوانی در برانگیختگی احساسات مردم و جنجال آفرینی داشت.

➤ **وعده های هیتلر:** وی با شور و حرارت بسیار مشکلات آلمان را به همراه راه حل های آن توضیح می داد و بر لغو پیمان ورسای و تجدید غرور و اقتدار ملی تأکید می کرد.

➤ **نازی ها:** نازی ها همچون فاشیست ها، ملی گرایانی افراطی و نژادپرست بودند و یکی از شعارهای آنان که تأثیر زیادی بر آلمانی ها گذاشت، شعار «آلمان، بیدار شو» بود.

➤ **حامیان هیتلر در رسیدن به قدرت:** پس از موفقیت نازی ها در انتخابات مجلس، هیتلر با حمایت صاحبان صنایع، اشراف زمین دار و افسران ارتش، صدراعظم آلمان شد (۱۹۳۳)

➤ **اقدامات هیتلر پس از رسیدن به قدرت:** ۱- با قبضه کامل قدرت، نظام دیکتاتوری تک حزبی را در کشور برقرار کرد و خود را پیشوا خواند. ۲- در این زمان، تمام حزب های سیاسی به جز حزب نازی منحل و نیروی پلیس و سازمان های دولتی از افراد غیر نازی پاک سازی شدند. ۳- همچنین، مسئولیت تأمین امنیت داخلی به عهده سازمان پلیس مخفی مخوفی موسوم به «گشتاپو» گذاشته شد و اردوگاه های کار اجباری برای مخالفان بر پا گردید.

➤ **اقدامات هیتلر و نازی های برای متحول کردن آلمان:** ۱- ساخت شبکه وسیعی از جاده ها و راه آهن ۲- ایجاد مؤسسات عمومی و راه اندازی کارخانه های بزرگ به خصوص صنایع تسلیحاتی از جمله طرح های عمرانی و اقتصادی بود که به اجرا درآمد و به بحران رکود و بیکاری در آلمان پایان داد. ۳- در بُعد نظامی نیز هیتلر به سرعت ارتش و تشکیلات نظامی را گسترش داد و به سلاح ها و فناوری های پیشرفته جنگی مجهز کرد. ۴- در بُعد روابط خارجی، نازی ها به رهبری هیتلر علاوه بر بستن پیمان های دو و چند جانبه با برخی کشورها، برنامه های توسعه طلبانه سرحدی و سرزمینی خود را به پیش بردند.

➤ هیتلر عقیده داشت که آلمان برای به دست آوردن فضای حیاتی، باید سرزمین‌هایی را در اروپا فتح کند.

توسعه‌طلبی نظامی ژاپن

➤ **انقلاب میجی:** ژاپنی‌ها در نیمه دوم قرن ۱۹ م با عزم و اراده‌ای محکم به اصلاحات اساسی و اخذ تمدن جدید غربی اقدام کردند. در این دوره، که به انقلاب میجی معروف گردید، ژاپن از نظر سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی متحول شد.

➤ **تحولات دوره میجی:** در چارچوب قانون اساسی جدید، حکومتی مشروطه زمام امور را به دست گرفت و این کشور را به سرعت در مسیر توسعه صنعتی و تحول اقتصاد کشاورزی هدایت کرد.

➤ **نتایج تحولات دوره میجی در ژاپن:** در نتیجه این تحولات، ۱- ژاپن در ابتدای سده ۲۰ م به کشوری نیرومند تبدیل شد. ۲- سیاست خارجی تهاجمی در پیش گرفت.

➤ پیروزی ژاپن بر امپراتوری قدرتمند روسیه (جنگ ۱۹۰۴-۱۹۰۵ م)، انگیزه و جسارت ژاپنی‌ها را برای حمله به دیگر کشورها تقویت کرد.

➤ ژاپن در جنگ جهانی اول به اتفاق مثلث پیوست اما در مقایسه با انگلستان، فرانسه و آلمان زیان عمده‌ای متحمل نشد و اقتصادش در سال‌های پس از جنگ همچنان شکوفا بود.

➤ از آنجاکه اقتصاد ژاپن وابسته به واردات مواد خام بود، رشد صنعتی این کشور با قدرت نظامی و دریانوردی ارتباط تنگاتنگی داشت.

➤ **اوضاع ژاپن در فاصله دو جنگ جهانی اول و دوم:** در فاصله دو جنگ جهانی، نظامیان هدایت سیاست داخلی و خارجی ژاپن را در اختیار گرفتند و آن را به سمت وسوی توسعه‌طلبی نظامی سوق دادند. همچنین، به کشورهای همسایه از جمله چین لشکرکشی کردند، از جامعه ملل خارج شدند و به همراه آلمان و ایتالیا کشورهای محور را شکل دادند.

➤ **دولت‌های محور پیش از جنگ جهانی دوم:** ۱- ایتالیا ۲- آلمان ۳- ژاپن

جنگ جهانی دوم (۱۹۳۹ - ۱۹۴۵ م)

➤ در اول سپتامبر ۱۹۳۹ / شهریور ۱۳۱۸، ارتش آلمان برق آسا به لهستان یورش برد و نیمه غربی این کشور را تصرف کرد. بلافاصله انگلستان و فرانسه، که با عنوان متفقین شناخته می‌شدند، به آلمان اعلان جنگ کردند.

نکات مهم:

➤ نیروهای آلمانی نروژ، بلژیک و هلند را تسخیر کردند و سپس، به فرانسه هجوم آوردند و این کشور را اشغال کردند.

➤ ایتالیا نیز با حمله به فرانسه وارد جنگ شد.

➤ هیتلر پس از فتح پاریس، از انگلیسی‌ها خواست که تسلیم شوند اما چرچیل، نخست‌وزیر جدید انگلستان، با سخنرانی‌های قاطع، مهیج و تأثیرگذار خود مردم کشورش را به مقابله با نازی‌ها فراخواند.

➤ نیروهای محور به شبه‌جزیره بالکان و اروپای شرقی نیز هجوم بردند و کشورهای آن منطقه را اشغال کردند یا به زیر سلطه خود درآوردند. با تهاجم نیروهای ایتالیایی و آلمانی به شمال آفریقا، سرتاسر این منطقه هم صحنه کارزار شد.

➤ بن‌بست جنگ با انگلستان در جبهه غرب، هیتلر را واداشت که جبهه دیگری در شرق بگشاید.

➤ **علت حمله هیتلر به شوروی:** بن‌بست جنگ با انگلستان در جبهه غرب، هیتلر را واداشت که جبهه دیگری در شرق بگشاید. از این رو، ارتش نازی با نادیده گرفتن پیمان عدم تجاوز به شوروی، برق آسا به خاک این کشور، که تا آن زمان در جنگ بی‌طرف مانده بود، هجوم برد (ژوئن ۱۹۴۱).

➤ **عکس‌العمل ارتش شوروی در مقابل حمله آلمان:** ارتش استالین که غافلگیر شده بود، ضربات و تلفات سنگینی را متحمل شد و آلمانی‌ها تا نزدیکی مسکو پیش رفتند، اما روس‌ها به خود آمدند و سرسختانه در برابر آلمانی‌ها مقاومت کردند.

➤ **ایستادگی ارتش شوروی (روس‌ها) در برابر آلمان‌ها:** آنان با بهره‌گیری از سرمای زود هنگام زمستان و کمک‌های تدارکاتی و تسلیحاتی انگلستان و آمریکا، که از طریق خاک ایران به آن‌ها می‌رسید، پیشروی نیروهای آلمانی را متوقف و حملات متقابل خود را آغاز کردند. در نتیجه ایستادگی روس‌ها، ارتش هیتلر از حالت تهاجمی خارج شد و موضع دفاعی گرفت.

ورود آمریکا به جنگ

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- در جنگ جهانی دوم ژاپنی‌ها عملیات نظامی گسترده‌ای در شرق و جنوب شرقی آسیا کردند و سرزمین‌ها و جزایر بسیاری را به تصرف درآوردند.
- **حمله ژاپن به ناوگان ایالات متحده آمریکا:** ژاپنی‌ها سرمست از پیروزی‌ها در شرق و جنوب شرقی آسیا، جسورانه به ناوگان ایالات متحده آمریکا در پل هاربر واقع در اقیانوس آرام نیز یورش بردند و ضربه سختی به آن زدند.

نکته‌ها:

- آمریکا تا حمله ژاپن به بندر پل هاربر در جنگ جهانی دوم بی‌طرف بود.
- پس از حمله ژاپنی‌ها به ناوگان آمریکا، این کشور به نفع متفقین وارد جنگ شد.
- با ورود آمریکا به جنگ، جبهه قدرتمندی در برابر کشورهای محور شکل گرفت و اوضاع را به سود متفقین تغییر داد.
- نیروهای متفق که اکنون روحیه و توان دوچندانی پیدا کرده بودند، حملات متقابلی را در شمال آفریقا و اروپا علیه ارتش‌های محور آغاز کردند و به موفقیت‌های بزرگی دست یافتند.
- در سال بعد، نیروهای متفقین با پیاده شدن در خاک فرانسه، این کشور را آزاد کردند و سپس وارد خاک آلمان شدند.

پایان جنگ

- **چگونگی پایان جنگ:** سرانجام، با ورود نیروهای متفقین به برلین، هیتلر خودکشی کرد. ارتش شوروی بخش شرقی و نیروهای انگلیسی و آمریکایی قسمت غربی آلمان را به اشغال خود درآوردند (مه ۱۹۴۵).
- **دادگاه نورنبرگ:** نیروهای متفقین تعدادی از فرماندهان و سران حکومت نازی را نیز دستگیر و سپس در دادگاه نورنبرگ به‌عنوان جنایتکار جنگی محاکمه و مجازات کردند.
- پس از به‌زانو درآمدن نازی‌ها، جنگ با ژاپن ادامه یافت.
- **حمله آمریکا به ژاپن:** درحالی‌که نشانه‌های شکست و تسلیم شدن ژاپنی‌ها آشکار شده بود، هواپیماهای آمریکایی دو شهر هیروشیما و ناگاساکی ژاپن را با بمب‌های اتمی ویران کردند و جنگ جهانی دوم با این حادثه وحشتناک به پایان رسید (اوت ۱۹۴۵).

آثار و پیامدهای جنگ

- جنگ جهانی دوم مهلک‌ترین و مخرب‌ترین رویداد در تاریخ بشر است.
- **آثار و نتایج جنگ جهانی دوم:** ۱- کشته شدن حدود ۴۰ تا ۵۰ میلیون نفر انسان بر اثر این جنگ ۲- بسیاری از کشورهای اروپایی و برخی از کشورهای جنوب شرقی آسیا که درگیر جنگ شده بودند، به شدت صدمه دیدند و آسیب‌های اقتصادی فراوانی به آن‌ها رسید. ۳- گرسنگی، بیماری‌های مسری، آوارگی و اختلال‌های روحی و روانی نیز از دیگر مصیبت‌های ناشی از جنگ بود.
- تلفات روسیه و آلمان در این جنگ بیش از سایر کشورها بود.

ایران در جنگ

- وقتی جنگ جهانی دوم در گرفت، دولت ایران اعلام بی‌طرفی کرد.
- **روابط ایران و آلمان هم‌زمان با جنگ جهانی دوم:** در آن زمان، کشور ما روابط بازرگانی گسترده‌ای با آلمان داشت و تعداد زیادی از کارشناسان (تکنسین‌های) آلمانی در ایران مشغول کار بودند.
- **اعتراض حکومت رضاشاه:** تلاش‌های انگلستان برای جلوگیری از دادوستد آلمان با کشورهای بی‌طرف، اعتراض حکومت رضاشاه را برانگیخت و باعث شد که ایران از طریق شوروی به تجارت با آلمان ادامه دهد.
- **اتحاد شوروی و انگلستان در جنگ جهانی دوم مقابل ایران:** با حمله هیتلر به شوروی (ژوئن ۱۹۹۱ / تیر ۱۳۲۰) معادله جهانی به زبان ایران به هم خورد و یک بار دیگر، شوروی و انگلستان علیه میهن ما متحد شدند. در پی هجوم ارتش نازی به خاک شوروی، حفاظت از منابع نفت باکو برای روس‌ها و منابع نفت جنوب ایران برای انگلیسی‌ها اهمیت حیاتی یافت. از سوی دیگر، خاک ایران مناسب‌ترین مسیر برای رساندن کمک‌های تسلیحاتی و تدارکاتی متفقین به نیروهای شوروی بود.
- **علت اشغال ایران در جنگ جهانی دوم:** درحالی‌که ارتش آلمان در خاک شوروی به‌سوی ایران پیشروی می‌کرد، دولت‌های شوروی و انگلستان از حکومت ایران خواستند که آلمانی‌ها را اخراج کند و به اقدامات خصمانه علیه هیتلر دست بزند. چون حکومت رضاشاه به این درخواست توجهی نکرد،

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

نیروهای شوروی و انگلستان در سوم شهریور ۱۳۲۰ (اوت ۱۹۴۱) از شمال و جنوب به ایران هجوم آوردند. ارتش ایران مقاومتی نکرد و به سرعت تسلیم شد.

➤ پس از اشغال ایران توسط نیروهای متفقین، رضاشاه به نفع پسرش، محمدرضا وادار به کناره گیری از سلطنت شد و به جزیره موریس در جنوب غربی اقیانوس هند تبعید گردید.

جهان پس از جنگ جهانی دوم

➤ **توافق های سران متفقین پس از جنگ جهانی دوم:** ۱- شوروی تسلط سیاسی نظامی خود را بر اروپای شرقی اعمال کرد. ۲- آلمان نیز به دو بخش شرقی و غربی تقسیم شد؛ روس ها نیمه شرقی و سایر دولت های متفق نیمه غربی آن را تحت سلطه خود گرفتند. ۳- نمایندگان ۵۰ کشور در شهر سان فرانسيسکوی آمریکا گرد هم آمدند و درباره تأسیس سازمانی جهانی با عنوان ملل متحد به توافق رسیدند.

➤ **تشکیل سازمان ملل متحد:** نمایندگان ۵۰ کشور در شهر سان فرانسيسکوی آمریکا گرد هم آمدند و درباره تأسیس سازمانی جهانی با عنوان ملل متحد، که مسئولیت صلح و همکاری میان کشورها را عهده دار شود، به توافق رسیدند (آوریل تا ژوئن ۱۹۴۵)

عصر جنگ سرد

➤ **تقسیم جهان بعد از جنگ جهانی دوم:** پس از جنگ جهانی دوم، آمریکا با تکیه بر قدرت سیاسی، اقتصادی و نظامی فزاینده خود، رهبری جهان غرب یا کشورهای دارای نظام سرمایه داری (بلوک غرب) را بر عهده گرفت. شوروی نیز رهبر کشورهای کمونیستی (بلوک شرق) شد.

➤ **عصر جنگ سرد:** اتحاد و همکاری شوروی با دیگر قدرت های متفق در زمان جنگ جهانی دوم به سبب ضرورت مقابله با دشمن مشترک، یعنی فاشیسم و نازیسم، صورت گرفته بود. از این رو، با از میان رفتن دشمن مشترک، رقابت و بی اعتمادی شدیدی میان شوروی و کشورهای اقماری آن از یک سو، و آمریکا و کشورهای تحت حمایت آن از سوی دیگر در گرفت و تا سقوط دیوار برلین و فروپاشی نظام کمونیسم ادامه یافت (۱۹۸۹ م). این دوره از تاریخ به عصر جنگ سرد معروف شده است.

➤ ویژگی های جنگ سرد: ۱- مسابقه های تسلیحاتی و علمی ۲- برقراری اتحادها و پیمان های سیاسی نظامی مانند ناتو و ورشو ۳- جنگ تبلیغاتی شدید ۴- رقابت های اقتصادی ۵- پرهیز از برخورد نظامی مستقیم با یکدیگر پرهیز می کردند.

➤ **بازسازی و رونق اقتصادی اروپا:** جنگ بخش وسیعی از اروپا را ویران و اقتصاد آن را نابود کرد اما کشورهای اروپای غربی پس از پایان جنگ، بی درنگ با کار سخت، برنامه ریزی مؤثر و هوشمندانه، انجام دادن اصلاحات اجتماعی و دریافت کمک های اقتصادی از آمریکا، بازسازی را آغاز کردند و به سرعت در مسیر رشد و رونق علمی، فناوری و اقتصادی قرار گرفتند؛ از جمله، آلمان غربی در کمتر از ۲۰ سال به قدرت صنعتی و اقتصادی بزرگی در جهان تبدیل شد. از نظر سیاسی نیز دموکراسی توسعه پیدا کرد و حکومت های آزاد و مردمی گسترش یافتند.

تحولات شرق آسیا

➤ ژاپن، صنعتی ترین کشور آسیا، پس از شکست در جنگ جهانی دوم به اشغال آمریکا درآمد.

➤ **عوامل موفقیت ژاپن پس از جنگ جهانی دوم:** قانون اساسی جدید آن کشور، دموکراسی را تقویت و قدرت سیاسی را از اختیار امپراتور و فرماندهان نظامی خارج کرد و به نمایندگان منتخب ملت سپرد. ژاپنی ها نیز با سخت کوشی و برنامه ریزی دقیق به موفق ترین قدرت پیشرو اقتصادی در جهان تبدیل شدند.

➤ یکی از تحولات مهم جهان پس از جنگ جهانی دوم، به قدرت رسیدن کمونیست ها در چین بود.

➤ **چگونگی تأسیس جمهوری خلق چین:** پس از شکست و تسلیم ژاپن، جنگ داخلی در چین میان ملی گرایان و کمونیست ها شدت گرفت. در این میان، آمریکا از ملی گرایان و شوروی از کمونیست ها پشتیبانی می کردند. سرانجام، کمونیست ها به رهبری مائو بر ملی گراها پیروز شدند و جمهوری خلق چین را تأسیس کردند.

➤ حکومت و حزب کمونیست چین با وجود داشتن رابطه دوستانه با حکومت و حزب کمونیست شوروی، همواره سیاستی مستقل را دنبال کرده است.

استقلال طلبی و استعمارزدایی

➤ با پایان گرفتن جنگ جهانی دوم، فریاد استقلال طلبی و مخالفت با استعمار در بسیاری از کشورهای مستعمره بلند شد.

➤ **قیام‌های استقلال طلبی:** در هندوستان حزب کنگره ملی به رهبری مهاتما گاندی انگلستان فرسوده و زخم خورده از دو جنگ جهانی، به ناچار تسلیم کرد (۱۹۴۷ م) جنبش‌های استقلال طلبانه در جنوب شرقی آسیا و قاره آفریقا عمدتاً به نحو مسالمت آمیزی به وقوع پیوستند و در کمتر از یک دهه ۱۹۵۵ ۱۹۶۵ م) بیش از ۳۰ کشور مستقل آسیایی و آفریقایی از مستعمره‌های اروپاییان سر برآوردند. در الجزایر، دولت فرانسه تلاش کرد با استفاده از نیروی نظامی، جنبش استقلال خواهی را سرکوب کند اما مردم آن کشور پس از سال‌ها مبارزه سخت، بر استعمار پیروز شدند و به استقلال دست یافتند (۱۹۶۲ م).

فلسطین

➤ اشغال کشور مسلمان فلسطین و تأسیس رژیم غاصب اسرائیل یکی از مسائل مهم منطقه خاورمیانه و جهان اسلام در سده ۲۰ م است.

➤ چگونگی تشکیل دولت اسرائیل:

- مهاجرت گروه‌های کوچکی از یهودیان به فلسطین در اوایل دهه ۱۸۸۰ م آغاز شد.
- انگلستان در سال ۱۹۱۷ م با صدور اعلامیه بالفور نظر مساعد خود را با ایجاد سرزمین یهودی در فلسطین اعلام کرد.
- در دوران قیمومیت انگلستان بر فلسطین در سال‌های پس از جنگ جهانی اول، یهودیان بیشتری به این کشور مهاجرت کردند و با خرید و تصرف زمین‌های وسیع، بر اقتصاد آنجا مسلط شدند.
- پس از آنکه سازمان ملل متحد پیشنهاد تقسیم سرزمین فلسطین به دو کشور یهودی و عربی را تصویب کرد، دولت صهیونیستی اسرائیل شکل گرفت (۱۹۴۸ م).

➤ **مبارزات ضد اسرائیل:** با تشکیل دولت اسرائیل، مردم فلسطین مبارزه برای آزادی سرزمین خویش را از اشغال صهیونیست‌ها آغاز کردند. برخی از کشورهای عرب، مانند مصر، سوریه و اردن، در حمایت از فلسطینیان با اسرائیل که مورد حمایت دولت‌های غربی به خصوص آمریکا و انگلستان بودند، وارد جنگ شدند اما شکست خوردند.

➤ **پیمان‌های صلح با اسرائیل:** انور سادات، رئیس‌جمهور مصر، نخستین رئیس یک کشور عرب و مسلمان بود که با وساطت آمریکا با اسرائیل پیمان صلح امضا کرد. بعدها یاسر عرفات، رئیس سازمان آزادی‌بخش فلسطین، نیز به روند سازش پیوست.

➤ **باین حال، قیام فلسطینیان علیه صهیونیست‌ها به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران با قوت و قدرت ادامه دارد.**

درس نهم

نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران

نفت و اهمیت آن

نکات مهم

- با پیشرفت و گسترش صنعت در یکصد و پنجاه سال اخیر، نفت به عنوان مهم ترین منبع تأمین انرژی اهمیت فوق العاده ای یافت.
- جنگ های جهانی اول و دوم اهمیت و ارزش دسترسی به منابع نفت و تسلط بر آن را بیش از گذشته برای سیاستمداران و رهبران کشورهای قدرتمند آشکار ساخت.
- در اوایل سده ۲۰ م، کشف منابع نفت در منطقه خاورمیانه توجه کشورهای استعمارگر و صاحبان صنایع بزرگ را بیش از گذشته به این منطقه و از جمله کشور ما که سومین ذخایر نفت جهان را دارد، جلب کرد.
- دست یافتن به طلای سیاه در ایران نیز باعث تغییر و تحولاتی بنیادین در امور اقتصادی، سیاسی و اجتماعی شد.

تاریخچه کشف و استخراج نفت ایران

- **قرارداد داری:** در زمان مظفرالدین شاه، امتیاز کشف و استخراج نفت و گاز در سرتاسر ایران به مدت ۶۰ سال به یک سرمایه دار انگلیسی به نام ویلیام ناکس داری واگذار شد (۱۲۸۰ ش / ۱۹۰۱ م) در مقابل، او تعهد کرد که ۲۰ هزار لیتر نقد، ۲۰ هزار لیتر به شکل سهام و ۱۶ درصد سود خالص سالانه به دولت ایران پرداخت کند.
- فعالیت های انگلیسی ها برای یافتن منابع نفت در مناطق مختلف ایران، با فوران نخستین حلقه چاه نفت در منطقه مسجدسلیمان به نتیجه رسید (۱۲۸۷ ش / ۱۹۰۸ م) پس از آن، شرکت جدیدی به نام شرکت نفت پارس و انگلیس تشکیل شد.
- **اقدامات شرکت نفت پارس و انگلیس:** ۱- این شرکت چاه های زیادی در منطقه مسجدسلیمان حفر کرد و ۲- خط لوله ای هم از آنجا تا آبادان کشید.
- **چگونگی تسلط کامل انگلستان بر نفت ایران:** دولت انگلستان پس از آنکه از ارزش منابع عظیم نفت ایران و اهمیت آن برای نیروی دریایی خود آگاه شد، ۵۱ درصد سهام شرکت نفت پارس و انگلیس را خریداری کرد و حق نظارت کامل بر آن شرکت را به دست آورد (۱۹۱۴ م). بدین گونه این شرکت به بازوی پر قدرت اقتصادی و سیاسی دولت انگلیس تبدیل شد.
- **علت لغو یک طرفه قرارداد داری توسط رضاشاه:** پس از انقلاب مشروطه، همواره میان دولت ایران و انگلیس اختلافات دامن داری درباره نحوه عملکرد شرکت نفت ایران و انگلیس و پرداخت سهم ایران وجود داشت.
- **نتیجه ی قرارداد ۱۳۱۲ (۱۹۳۳):** در قرارداد جدید، سهم ایران نسبت به قرارداد قبلی اندکی افزایش یافت و منطقه جغرافیایی قرارداد به میدان های نفتی شناخته شده جنوب کشور محدود گردید، اما در عوض، ۳۰ سال به مدت قرارداد افزوده شد.

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از شهریور ۱۳۲۰

- **اقدامات نیروهای متفقین در شهریور ۱۳۲۰:** ۱- برکناری و تبعید رضاشاه از کشور ۲- کنترل مستقیم راه های اصلی خلیج فارس به مرزهای شوروی و حفاظت از چاه ها و تأسیسات نفت جنوب را به دست گرفتند ۳- آنان همچنین برخی از شخصیت های ایرانی هوادار دولت های محور و تعدادی از آلمانی های فعال در ایران را بازداشت کردند
- **وعده های متفقین پس از اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰:** متفقین ضمن تأکید بر اینکه در اداره امور کشور مداخله نخواهند کرد، تمامیت ارضی ایران را تضمین کردند و وعده دادند که ظرف شش ماه پس از پایان جنگ، نیروهایشان را از ایران بیرون خواهند برد.
- **عوامل اعتراض های خیابانی متعدد پس از اشغال ایران توسط متفقین در شهریور ۱۳۲۰:** کمبود و گرانی مواد غذایی و به ویژه نان در زمان جنگ جهانی دوم
- **اقدامات محمدرضا شاه پهلوی در ابتدای سلطنتش برای تحکیم قدرت:** ۱- از جمله هنگام ادای سوگند در مجلس شورای ملی سوگند خورد که مطابق قانون اساسی به عنوان یک پادشاه مشروطه، فقط سلطنت کند نه حکومت. ۲- او همچنین املاکی را که پدرش تصرف کرده بود، در اختیار دولت گذاشت تا آن ها را به صاحبانشان بازگرداند. ۳- علاوه بر این، به مراجع تقلید اطمینان داد که حجاب را محدود یا ممنوع نخواهد کرد.

➤ **اوضاع سياسي کشور در فاصله سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲:** در فاصله سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، ۱- شاه فقط بر ارتش مسلط بود و نظارت و قدرت اداری و اجرایی کشور در اختیار مجلس شورای ملی و هیئت دولت بود. ۲- اعیان و اشراف زمین دار و غیر زمین دار در مجلس، کابینه و در سطح محلی، قدرت و نفوذ زیادی داشتند. ۳- در این دوره، مطبوعات و احزاب نیز به صورت گسترده و با شور و شوق فراوان فعالیت می کردند و نقش مؤثری در تحولات سیاسی و اجتماعی داشتند.

زمینه های نهضت ملی شدن نفت

➤ در دوران اشغال ایران، دولت های آمریکا و شوروی برای کسب امتیاز استخراج نفت در مناطقی که در خارج از محدوده قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م ایران و انگلیس قرار داشتند، از جمله نفت شمال، به شدت باهم رقابت می کردند.

➤ **مهم ترین اقدام مجلس در هنگام رقابت شدید آمریکا و شوروی برای کسب امتیاز استخراج نفت:** شورای ملی (دوره چهارده) به پیشنهاد دکتر محمد مصدق طرحی را به تصویب رساندند که دولت را از مذاکره و انعقاد قرارداد با کشورهای خارجی در خصوص نفت ایران بدون تأیید و تصویب مجلس منع می کرد (۱۳۲۳ ش).

➤ **سیاست موازنه منفی و موازنه مثبت:** این مصوبه در حکم اتخاذ سیاست «موازنه منفی» یعنی ایستادگی در برابر امتیازخواهی دولت های سلطه جو، بود و دقیقاً خلاف سیاست «موازنه مثبت» تلقی می شد، که تسلیم شدن در برابر قدرت های بزرگ و اعطای امتیاز به آنها را توصیه می کرد.

➤ **اقدام احمد قوام برای خروج نیروهای شوروی از ایران و نتیجه ی آن:** پس از پایان جنگ جهانی دوم، شوروی نمی خواست بدون گرفتن امتیاز، نیروهایش را از ایران خارج کند؛ از این رو، احمد قوام (قوام السلطنه) نخست وزیر وقت، طی موافقت نامه ای امتیاز نفت شمال را به شوروی واگذار کرد. لازم بود این موافقت نامه به تأیید و تصویب مجلس شورای ملی برسد، اما نمایندگان مجلس نه تنها موافقت نامه مذکور را رد کردند بلکه واگذاری هرگونه امتیاز استخراج نفت و مشتقات آن را به خارجی ها ممنوع کردند.

اعتراض به قرارداد نفت جنوب

➤ **عکس العمل نمایندگان مجلس به اعطای امتیاز نفت شمال:** نمایندگان مجلس شورای ملی در مخالفت با اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی، دولت را مکلف ساختند که برای گرفتن تمامی حقوق ملی در موضوع نفت جنوب، مذاکره کند و اقدامات لازم را انجام (مهر ۱۳۲۶) این اقدام به معنای اعلام نارضایتی رسمی و علنی از قرارداد نفتی ایران با انگلستان (قرارداد ۱۹۳۳ م/ ۱۳۱۲ ش) و تلاش برای تجدیدنظر در آن به حساب می آمد. سپس، اعتراض به این قرارداد و انتقاد از آن در محافل سیاسی و مطبوعاتی ایران آغاز شد.

جلوگیری از تصویب قرارداد الحاقی

➤ **چگونگی امضای قرارداد الحاقی:** پس از مذاکراتی که میان نماینده دولت ایران و نماینده شرکت نفت ایران و انگلیس باهدف بازنگری در قرارداد نفت جنوب و تأمین منافع ایران صورت گرفت، قرارداد الحاقی تدوین و امضا شد.

➤ **علل مخالفت نمایندگان مجلس با آن:** این قرارداد معاهده نفتی ۱۳۱۲ ش را اندکی تعدیل کرد اما بازهم تأمین کننده حقوق و منافع کشور ما نبود. به همین سبب، معدودی از نمایندگان مجلس شورای ملی که مخالف قرارداد بودند، مانع رأی گیری درباره آن شدند.

➤ در مجلس شانزدهم نیز اقلیتی از نمایندگان عضو جبهه ملی به رهبری دکتر مصدق با مخالفت مؤثر خود از تصویب قرارداد الحاقی جلوگیری کردند.

➤ **علل مهم مخالفت با قرارداد الحاقی گس گلشائیان:** ۱- نادیده گرفتن حقوق مادی مردم ایران ۲- نقض حاکمیت ملی و استقلال کشور ۳- مشروعیت بخشیدن به تسلط بیگانگان بر منابع و صنعت نفت.

مبارزه برای ملی کردن نفت

➤ نمایندگان مخالف قرارداد الحاقی در مجلس شانزدهم، ضمن مخالفت با این قرارداد، طرح ملی شدن صنعت نفت ایران را پیشنهاد کردند.

➤ **مخالفان قرارداد الحاقی:** این طرح با استقبال گسترده شخصیت ها، قشرها و گروه های مختلف سیاسی، ملی و مذهبی روبه رو شد و بسیاری از مطبوعات نیز از آن پشتیبانی کردند.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- **اقدام آیت الله کاشانی در حمایت از ملی شدن نفت:** آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی، که سابقه طولانی در مبارزه با استعمار انگلستان داشت، با جدیت تمام از جنبش ملی شدن صنعت نفت حمایت کرد. وی در اعلامیه‌ای، مبارزه برای ملی شدن نفت را تکلیف دینی و وطنی ملت ایران برشمرد و تعدادی از علما نیز نظر او را تأیید کردند.
- **عکس العمل انگلستان و جبهه‌ی مخالف برای جلوگیری از ملی شدن نفت:** در جبهه مقابل نیز انگلستان و عوامل داخلی‌اش برای حفظ منافع استعماری خود و جلوگیری از دستیابی ملت ایران به حقوق خویش به تکیه افتادند. سپهبد حاجعلی رزم‌آرا در مقام نخست‌وزیر (تیر تا اسفند ۱۳۲۹) از سیاست انگلستان جانب‌داری می‌کرد و با ملی شدن صنعت نفت به شدت مخالف بود.
- تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت:**
- **چگونگی ملی شدن نفت:** پس از اعدام انقلابی رزم‌آرا به دست خلیل طهماسبی یکی از اعضای جمعیت فداییان اسلام (۱۶ اسفند) مهم‌ترین مانع بر سر راه ملی شدن صنعت نفت برداشته شد. چند روز بعد از آن، نخست مجلس شورای ملی (۲۴ اسفند ۱۳۲۹) و سپس مجلس سنا در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ طرح ملی شدن صنعت نفت را تصویب کردند و جنبش ضد استعماری ملت ایران در گام نخست به پیروزی رسید.
- **عوامل مؤثر بر خیزش مردم ایران در نهضت ملی شدن نفت:** ۱- پیروزی جنبش‌های ضد استعماری مردم هندوستان علیه انگلستان به عنوان استعمار پیر ۲- موفقیت حرکت‌های استقلال طلبانه در برخی از کشورهای آسیایی و آفریقایی
- **نخست‌وزیری مصدق و اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت**
- **حامیان مصدق در رسیدن به نخست‌وزیری:** در اردیبهشت ۱۳۳۰، دکتر مصدق با حمایت گسترده افکار عمومی، اتحاد و همکاری تنگاتنگ نیروهای ملی و مذهبی و پشتیبانی قاطع آیت الله کاشانی، نخست‌وزیر شد تا قانون ملی شدن صنعت نفت و خلع ید از شرکت نفت ایران و انگلیس را با قاطعیت به اجرا درآورد.
- **اقدام مهم مصدق برای اجرای قانون ملی شدن نفت:** دولت دکتر مصدق پس از روی کار آمدن، بی درنگ هیئتی را به ریاست مهندس مهدی بازرگان به خوزستان فرستاد تا مراکز و تأسیسات نفتی را از حوزه اختیار شرکت نفت ایران و انگلیس خارج کند.
- **اجرای قانون ملی شدن نفت نقطه عطفی در تاریخ معاصر و مبارزه مردم ایران برای رهایی از سلطه استعمار و نجات سرمایه‌های ملی از تسلط بیگانگان به شمار می‌رود.**
- اقدامات انگلستان برای ممانعت از ملی شدن نفت**
- **اقدامات سیاسی، اقتصادی و نظامی انگلستان برای ممانعت از ملی شدن نفت:** ۱- تحریک کارگران صنعت نفت به اعتصاب گسترده از طریق منع شرکت نفت ایران و انگلیس از پرداخت فوق العاده دستمزد آنان؛ ۲- فرستادن کشتی‌های جنگی خود به خلیج فارس و بنادر ایران و تهدید نظامی؛ ۳- طرح شکایت از ایران در مجامع بین‌المللی؛ ۴- تهدید اقتصادی ایران با تعطیلی شعب بانک انگلیس، خارج کردن سرمایه‌های شرکت نفت و تحریم خرید نفت.
- **عکس العمل دولت دکتر مصدق برای مقابله با تهدیدها و تحریم‌های اقتصادی و نتیجه آن:** دولت دکتر مصدق برای مقابله با تهدیدها و تحریم‌های اقتصادی انگلستان، برنامه اقتصاد بدون نفت را اجرا کرد. دکتر مصدق که خود حقوق دان بود، با حضور در مجامع بین‌المللی از حقانیت ملت ایران دفاع می‌کرد. نتیجه: دفاع منطقی و مستدل نخست‌وزیر و وکلای حقوقی ایران باعث شد که شورای امنیت سازمان ملل متحد و سپس دیوان بین‌المللی لاهه به سود کشور ما رأی صادر کنند.
- **علت قطع رابطه سیاسی دولت ایران پس از ملی شدن نفت با لندن:** دولت ایران پس از پیروزی در دادگاه لاهه، از انگلستان خواست که بدهی‌های شرکت نفت و خسارت‌های ناشی از تأخیر و غیره را بپردازد و چون دولت انگلیس این تقاضا را نپذیرفت، اقدام به قطع رابطه سیاسی با لندن کرد.
- قیام ۳۰ تیر**
- **علت استعفای مصدق از نخست‌وزیری:** در تیر ۱۳۳۱ دکتر مصدق برای کاستن از نفوذ و قدرت دربار و مقابله با کارشکنی‌های آن در اداره امور کشور، از محمدرضا شاه پهلوی خواست که اختیار وزارت جنگ و فرماندهی ارتش را به او بسپارد و چون شاه با این تقاضا مخالفت کرد، از مقام خود استعفا نمود. شاه نیز بی‌درنگ احمد قوام را مأمور تشکیل دولت کرد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

➤ **علت استعفای مصدق از نخست‌وزیری، رهبر قیام و نتیجه: پاسخ خلاصه: علت:** استعفای مصدق از نخست‌وزیری - رهبر قیام: آیت‌الله کاشانی - نتیجه: کناره‌گیری قوام و دکتر مصدق دوباره نخست‌وزیر شد و وزارت جنگ و فرماندهی نیروهای مسلح را در اختیار گرفت. همچنین، شاه را از برقراری ارتباط مستقیم با سفرای خارجی منع کرد.

بروز اختلاف و تفرقه در نهضت

- **نهضت ملی** شدن صنعت نفت با اتحاد و یکپارچگی احزاب و گروه‌های سیاسی و مذهبی مختلف و بر محور مبارزه با استعمار انگلیس آغاز شد.
- **عوامل بروز اختلاف و تفرقه در نهضت ملی شدن نفت و نتیجه آن:** بر اثر غلبه روحیه لجابت، خودمحروری، قدرت‌طلبی و منفعت‌جویی‌های فردی و گروهی به تفرقه و دشمنی تبدیل شد. - نتیجه اینکه اهداف نهضت ملی شدن نفت به فراموشی سپرده شد.
- **اقدامات دشمنان برای نابودی دولت مصدق:** دشمنان خارجی و عوامل داخلی آنان با بهره‌گیری از تداوم و گسترش اختلاف و نزاع میان دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی و یاران و نزدیکان این دو شخصیت ملی و مذهبی، بر تلاش‌هایشان برای نابودی نهضت و سرنگونی دولت دکتر مصدق افزودند.

کودتای ۲۸ مرداد

- **سیاست آمریکا در قبال دولت مصدق:** در این زمان، دکتر مصدق امیدوار بود که دولت آمریکا در ماجرای نفت از ایران پشتیبانی کند اما آمریکا که از زمان جنگ جهانی دوم سیاست فعالی را درباره ایران در پیش گرفته بود، سرانجام از دولت انگلستان جانب‌داری کرد و با آن کشور در براندازی دولت مصدق متحد شد.
- **طراحی کودتای ۲۸ مرداد** حاصل توافق آمریکا و انگلیس بود.
- **زمینه‌های انجام کودتا علیه مصدق:** ۱- توافق دولت انگلیس و آمریکا سرنگونی دولت مصدق و انتصاب سرلشکر فضل‌الله زاهدی به نخست‌وزیری ۲- بر اساس طرح مشترک انگلیس و آمریکا، ایجاد آشوب‌های خیابانی در ایران و به راه انداختن جنگ روانی علیه مصدق در مطبوعات در دستور کار شبکه جاسوسی دو کشور قرار گرفت. ۳- علاوه بر آن، طراحان کودتا از طریق اشرف پهلوی و ژنرال نورمن شوارتسکف آمریکایی، محمدرضا پهلوی را که در ابتدا در پذیرش کودتا مردد بود، متقاعد کردند که با کودتا موافقت کند. ۴- با ورود مأمور ویژه سیا به ایران در اواسط تیر ۱۳۳۲ و ملاقات او با فضل‌الله زاهدی، مقدمات اجرای کودتا فراهم شد.
- **چگونگی انجام کودتای ۲۸ مرداد:** سرانجام، با نقشه و حمایت سیاسی و مالی دولت‌های انگلستان و آمریکا و عوامل داخلی آنان، در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ واحدهایی از ارتش به فرماندهی فضل‌الله زاهدی علیه دولت دکتر مصدق اقدام به کودتا کردند. کودتاچیان که از پشتیبانی سازماندهی شده گروه‌هایی از طرفداران شاه و دربار برخوردار بودند، مراکز مهم دولتی را در پایتخت تسخیر و دولت دکتر مصدق را سرنگون کردند.
- **نتایج کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲:** ۱- زاهدی نخست‌وزیر شد و اعلام حکومت نظامی کرد. ۲- دکتر مصدق و تعدادی از همکاران و یاران نزدیکش دستگیر و سپس محاکمه شدند. ۳- احزاب و گروه‌های سیاسی و روزنامه‌های مخالف، غیرقانونی اعلام شدند و منحل گردیدند.
- **کنسرسیوم و نتیجه آن:** یک سال و اندی پس از کودتای ۲۸ مرداد، حکومت پهلوی با انگلستان و آمریکا درباره مسئله نفت به توافق رسید و به موجب قراردادی، تولید و فروش نفت ایران را به کنسرسیومی از شرکت‌های نفتی انگلیسی، آمریکایی، هلندی و فرانسوی واگذار کرد. **نتیجه:** بر اساس این قرارداد مقرر شد که کنسرسیوم به مدت ۲۵ سال نفت ایران را استخراج کند و به فروش برساند و در مقابل، نیمی از سود خالص خود را به کشور ما بپردازد.

ادامه مبارزه پس از کودتا

- **نهضت مقاومت ملی** و مهم‌ترین اقدام آنان: باوجود جو سرکوب و اختناق پس از کودتا، گروهی از شخصیت‌های ملی و مذهبی و از جمله تعدادی از استادان دانشگاه تشکلی به نام نهضت مقاومت ملی را پایه‌گذاری کردند و با قرارداد جدید نفتی به مخالفت برخاستند که منجر به اخراج شماری از آنان از دانشگاه شد. آیت‌الله کاشانی نیز به این قرارداد اعتراض کرد.
- **روز دانشجو:** در ۱۶ آذر ۱۳۳۲ گروهی از دانشجویان دانشگاه تهران در اعتراض به برقراری روابط سیاسی مجدد با انگلستان و سفر معاون رئیس‌جمهور آمریکا (ریچارد نیکسون) به ایران تظاهرات کردند که در جریان آن سه تن از دانشجویان به شهادت رسیدند.

درس دهم
انقلاب اسلامی

زمینه‌های سلطه آمریکا بر ایران

- چگونگی فراهم شدن زمینه تسلط بر ایران و حفظ و تقویت حکومت پهلوی: در سال‌های پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا اوایل دهه ۱۳۴۰ دولت آمریکا با وادار کردن حکومت پهلوی به اجرای برنامه‌های پیشنهادی خود، زمینه تسلط بر ایران و حفظ و تقویت این حکومت را فراهم کرد.
- برنامه‌های آمریکا برای زمینه تسلط بر ایران و حفظ و تقویت حکومت پهلوی: ۱- پیوستن ایران به پیمان بغداد (سنتو) ۲- تأسیس سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک) ۳- اعطای کمک‌های نظامی و مالی به ایران ۴- اجرای بعضی اصلاحات در کشور ما.
- اهداف آمریکا از اجرای برنامه‌های زمینه تسلط بر ایران و حفظ و تقویت حکومت پهلوی: اهداف آمریکا از اجرای برنامه‌های زمینه تسلط بر ایران و حفظ و تقویت حکومت پهلوی
- نخستین مرحله برنامه‌های اصلاحی با عنوان اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۰، در زمان نخست‌وزیری علی امینی آغاز شد.
- اصلاحات آمریکایی در ایران
- زمینه اجرای اصلاحات در سال ۱۳۴۰، با رحلت آیت‌الله بروجردی در فروردین ۱۳۴۰، شاه فرصت را برای ادامه اصلاحات در ایران مناسب دید.
- علت برکناری علی امینی از نخست‌وزیری و جانشین وی: رقابت شاه و علی امینی، نخست‌وزیر وقت، سرانجام به برکناری امینی انجامید و امیر اسدالله علم، که مورد اعتماد شاه بود، نخست‌وزیر و مأمور اجرای اصلاحات شد.
- در آغاز، اصلاح قانون انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی در دستور کار دولت علم قرار گرفت.
- با تصویب‌نامه هیئت دولت، تغییرات زیر در قانون انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی ایجاد شد: الف) برداشتن دو قید مسلمان بودن و مرد بودن از شرایط انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان ب) حذف قید سوگند خوردن به قرآن مجید و تبدیل آن به سوگند خوردن به کتاب آسمانی.
- اصول شش‌گانه انقلاب سفید: در ادامه اجرای اصلاحات، شاه اصول شش‌گانه‌ای را با عنوان انقلاب سفید مطرح کرد و آن را به تصویب دولت رساند. این اصول با تبلیغات فراوان، در بهمن ۱۳۴۱ به همه‌پرسی گذاشته شد و مورد استقبال دولت‌های آمریکا، انگلستان و شوروی قرار گرفت.

➤ آغاز مبارزه امام خمینی

- اولین مرحله فعالیت سیاسی و مبارزه امام خمینی با اعتراض به تصویب‌نامه انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی آغاز شد.
- هدف امام از مخالفت با انجمن‌های ایالتی و ولایتی: دیدگاه حضرت امام، این تصویب‌نامه موجب تضعیف اسلام و افزایش حضور بهائیان در حکومت می‌شد. از این رو، ایشان پس از رایزنی با علمای بزرگ قم با آن به مخالفت پرداختند و دولت را مجبور به لغو آن کردند.
- عکس‌العمل امام و روحانیت در مقابل همه‌پرسی انقلاب سفید: پس از مطرح شدن انقلاب سفید و همه‌پرسی آن، امام خمینی و تعدادی از علما، نخست از شاه در این باره توضیح خواستند اما با بی‌اعتنایی و توهین او مواجه شدند. پس با انتشار اعلامیه‌ای همه‌پرسی فرمایشی را غیرقانونی اعلام کردند. بیشتر مراجع دینی نیز به دعوت امام خمینی همه‌پرسی را تحریم کردند. در تهران و قم تظاهرات گسترده‌ای برپا شد و رژیم پهلوی با استفاده از نیروی نظامی، قیام مردم تهران و قم را سرکوب کرد.
- واقعه مدرسه فیضیه: امام خمینی به همراه مراجع دیگر، در اعتراض به عملکرد حکومت، عید نوروز ۱۳۴۲ را عزای عمومی اعلام کردند و به افشای اقدامات شاه پرداختند. اوج این حرکت اعتراضی در مدرسه فیضیه قم اتفاق افتاد که با یورش مأموران حکومتی به خشونت کشیده شد. در حمله مأموران به مدرسه فیضیه قم و مدرسه طالبیه تبریز تعدادی از طلاب شهید و مجروح شدند. به دنبال این جنایت، امام خمینی، در سخنرانی خود خطاب به شاه، او را به‌طور مستقیم سرزنش کردند و تقيه و سکوت در مقابل ظلم حکومت را حرام دانستند.

قیام پانزده خرداد ۴۲

- نکات مهم امام به سخنرانان مذهبی در خرداد ۴۲ و عکس‌العمل رژیم: خطر اسرائیل را برای مردم توضیح دهند و آسیب‌های واردشده بر جامعه اسلامی و مراکز دینی را بازگو کنند. در مقابل، حکومت هم سخنرانان مذهبی را ملزم کرد که علیه شاه و اسرائیل چیزی نگویند.

➤ **سخنرانی امام :** برخلاف تصور و خواست حکومت، مردم در عاشورای این سال با سردادن شعارهایی، حمایت خود را از امام خمینی علنی ساختند. باوجود محدودیت‌های امنیتی، امام خمینی طی نطقی در عصر عاشورا در قم، شخص شاه را مخاطب قرار دادند و از تسلط آمریکا و اسرائیل بر حکومت پهلوی پرده برداشتند.

➤ **قیام پانزده خرداد ۴۲:** این سخنرانی باعث خشم رژیم و دستگیری و انتقال امام به تهران شد. خبر دستگیری امام مردم و روحانیون و مراجع را به واکنش واداشت. اعتراضات زیادی در شهرهای مختلف ایران برپا شد؛ مردم در قم، تهران و ورامین به خاک و خون کشیده شدند و به دنبال آن عده‌ای از مبارزان، زندانی، اعدام و یا تبعید شدند.

➤ **نتایج قیام پانزده خرداد:** ۱- هدف مبارزه تغییر کرد و سرنگونی رژیم پهلوی هدف نهایی مبارزان شد. ۲- حضور امام خمینی در صحنه مبارزه موجب شد بسیاری از روحانیون به مبارزات سیاسی روی بیاورند. ۳- علاوه بر روحانیون و دانشگاهیان، اقشار دیگری از جامعه نیز به جمع مبارزان پیوستند. ۴- رهبری امام خمینی به عنوان مرجع دینی برجسته‌تر شد و مبارزان به نقش و قدرت مذهب در این زمینه توجه بیشتری نشان دادند.

➤ مخالفت با کاپیتولاسیون و تبعید امام خمینی

➤ **بازگشت امام به تهران:** امام خمینی در پی اعتراض مردم و علمای دینی، پس از تحمل ده ماه زندانی و حصر آزاد شدند. حضور دوباره ایشان در قم مبارزان را به ادامه مبارزه امیدوار کرد.

➤ **تصویب کاپیتولاسیون:** پس از آنکه دو مجلس سنا و شورای ملی قانون مصونیت قضایی و سیاسی اتباع آمریکایی مقیم ایران (کاپیتولاسیون) را تصویب کردند، بار دیگر انتقاد از رژیم بالا گرفت. بر اساس توافق نامه بین المللی وین، مأموران سیاسی یک کشور در کشور دیگر از مصونیت سیاسی و قضایی برخوردارند. با تصویب قانون کاپیتولاسیون، مستشاران نظامی آمریکا و خانواده های آنان نیز در ایران از مصونیت سیاسی و قضایی برخوردار شدند.

➤ **سخنرانی در مقابل تصویب کاپیتولاسیون و تبعید امام:** امام خمینی در سخنرانی پرشوری به تصویب این قانون اعتراض کردند (۴ آبان ۱۳۴۳). مخالفت صریح امام با قانون مذکور، حکومت پهلوی را چنان به وحشت انداخت که ایشان را در سحرگاه ۱۳ آبان ۱۳۴۳ در قم دستگیر و به کشور ترکیه تبعید کرد. محل تبعید امام یازده ماه بعد تغییر یافت و ایشان از ترکیه به عراق فرستاده شدند.

➤ **وضعیت رژیم پهلوی**

➤ **وضعیت رژیم پهلوی پس از تبعید امام خمینی :** پس از تبعید امام خمینی و سرکوب شدید مخالفان، اوضاع سیاسی آرام تر شد. همچنین با بهبود وضع اقتصادی در دوران طولانی نخست‌وزیری امیرعباس هویدا، حکومت پهلوی برای تقویت و تحکیم پایه‌های اقتدار خود به اقداماتی نمایشی دست زد.

➤ **فعالیت‌های فرهنگی رژیم پهلوی بعد از تبعید امام:** در زمینه فرهنگی نیز رژیم پهلوی کوشید میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ اسلامی تقابلی مصنوعی ایجاد کند. پیرو همین سیاست و به بهانه ناهمخوانی تاریخ هجری شمسی با فرهنگ ایرانی، تاریخ شاهنشاهی را جایگزین تقویم هجری شمسی کرد.

تداوم مبارزه

➤ **مهم‌ترین فعالیت‌های سیاسی علیه رژیم پهلوی:** ۱- امام خمینی در طول دوران تبعید در نجف اشرف با صدور اعلامیه به مناسبت‌های مختلف و فرستادن پیام به سران و مردم کشورهای اسلامی و نیز با تدریس مباحث ولایت فقیه، مبانی حاکمیت دینی را ترسیم می کردند. ۲- در همین دوران، شاگردان و علاقه‌مندان به اندیشه ایشان، مساجد و دانشگاه‌ها را به کانون مبارزه علیه رژیم پهلوی تبدیل کرده بودند. ۳- جبهه ملی و نهضت آزادی نیز در چارچوب قانون اساسی به مبارزات خود ادامه می دادند.

➤ **اساس مبارزه فرهنگی علیه رژیم:** ۱- آگاهی دادن به مردم ۲- تبلیغ و ترویج باورهای دینی ۳- روشنگری علیه اقدامات رژیم پهلوی

➤ **مبارزان عرصه فرهنگی علیه رژیم پهلوی:** روحانیون، معلمان، استادان دانشگاه، دانشجویان و دانش‌آموزان در عرصه مبارزه فرهنگی با رژیم فعالیت می کردند و در مساجد، حسینیه‌ها و مدارس و دانشگاه‌ها به ترویج فرهنگ دینی مشغول بودند.

➤ **معروف‌ترین چهره‌های مبارز فرهنگی علیه رژیم:** معروف‌ترین چهره‌های فرهنگی علامه طباطبایی، آیت‌الله طالقانی، آیت‌الله مطهری، آیت‌الله بهشتی، دکتر شریعتی، دکتر باهنر و دکتر مفتاح بودند.

➤ گروه های مبارزه مسلحانه عليه رژيم: ۱- هيئت های مؤتلفه اسلامی ۲- حزب ملل اسلامی ۳- سازمان مجاهدين خلق ۴- سازمان چريک های فدایی خلق

➤ هيئت های مؤتلفه اسلامی: اين گروه پس از تبعيد امام خميني، مبارزه مسلحانه و ترور سران حکومت پهلوی را محور کار خود قرار داد و حسنعلی منصور، نخست وزير وقت، را ترور کرد. اين کار را محمد بخارایی، از اعضای اين گروه، انجام داد.

➤ سرنوشت هيئت های مؤتلفه اسلامی: پس از اين واقعه، بيشتر اعضای اين گروه دستگير و چهار تن از آنان اعدام شدند و برخی هم به حبس های طولانی محکوم گرديدند.

➤ حزب ملل اسلامی: اين گروه با آرمان برپا کردن حکومت اسلامی به نبرد مسلحانه روی آورد اما اعضای آن پيش از هر اقدامی دستگير و زندانی شدند.

➤ سازمان مجاهدين خلق: گروهی از جوانان عضو نهضت آزادی بعد از قيام ۱۵ خرداد فعاليت سياسی را کنار گذاشتند و به جنگ مسلحانه روی آوردند. آن ها در آغاز تفکر اسلامی داشتند ولی به مرور زمان دچار انحراف فکری شدند و به مارکسیسم تمایل پیدا کردند. در سال ۱۳۵۰ بيشتر اعضای اين سازمان يا دستگير شدند و يا در تسويه های درون گروهی از بين رفتند.

➤ چريک های فدایی خلق ايران: اين گروه از همان ابتدا با الهام از افکار مارکسیستی به مبارزه مسلحانه روی آوردند و تعدادی از آن ها در درگیری با مأموران رژيم يا در زندان به قتل رسيدند.

➤ سرنوشت مبارزان عليه رژيم پهلوی: بسياری از مبارزان زندانی و شکنجه شدند. تعدادی از آنان مانند آيت الله سعیدی و آيت الله غفاری، زیر شکنجه به شهادت رسيدند و بسياری نيز مانند آيت الله طالقانی تا اوج گیری انقلاب اسلامی در زندان بودند.

➤ وضعيت عمومی ايران در سال ۱۳۵۶: ۱- آشکار شدن ضديت اين حکومت با اسلام و معنويت و اخلاق ۲- زندانی بودن صدها روحانی مبارز و عدم اجازه سخنرانی بسياری از استادان دانشگاه و سخنرانان مذهبی در محافل و مجالس ۳- تقويت سرمايه داران وابسته به غرب و رژيم پهلوی به وسيله نفت ۴- هجوم طبقات محروم از جمله کارگران و روستاييان برای گذراندن زندگی به شهرها ۵- انقلاب سفيد شاه نتيجه خود را نشان داده بود: نابودی اقتصاد ايران و وابستگی به بيگانگان ۶- نداشتن راه، آب آشاميدنی، برق و حمام روستاهای ايران ۷- انعقاد قرارداد سرمايه داران آمريکايی با حکومت پهلوی و غارت ثروت ايران ۸- آسوده خاطر بودن رژيم پهلوی از ناحیه گروه های مبارز مسلح با استفاده از دستگاه ساواک و نيروهای پليسی و امنيتی ۹- پر بودن زندان ها از زندانيان سياسی و نبودن حرکت های پراکنده مسلحانه خارج از زندان

فضای باز سياسی

➤ جیمی کارتر، رئيس جمهور آمريکا، در سال ۱۳۵۵ برای کاهش تنفر عمومی از سياست های آمريکا به شعار دفاع از حقوق بشر متوسل شد.

➤ درخواست های جیمی کارتر، رئيس جمهور آمريکا از شاه برای کاهش تنفر عمومی از سياست های آمريکا: او از شاه نيز خواست به تبعيت از سياست فضای باز آمريکايی، اوضاع عمومی زندانيان را بهبود بخشد، شکنجه زندانيان را کاهش دهد و به مطبوعات اجازه دهد به طور ملایم و محدود از دولت انتقاد کنند.

➤ اقدام شاه در پاسخ به درخواست کارتر: شاه در پاسخ مساعد به خواسته های آمريکا، هویدا را برکنار و جمشيد آموزگار را به نخست وزیری منصوب کرد. آموزگار مأموريت يافت تا با انتقاد از گذشته، در کشور فضای باز سياسی ايجاد کند.

مرگ مشکوک دو چهره

➤ علت مرگ دکتر علی شریعتی و پيامدهای آن: در خرداد ۱۳۵۶ دکتر علی شریعتی به طور ناگهانی در لندن درگذشت. شریعتی با برگزاري سخنرانی ها و نگارش کتاب های متعدد نقشی اساسی در طرد اندیشه های مارکسیستی و بيداری نسل جوان و گرايش آنان به اسلام داشت. مردم که ساواک را عامل مرگ او می دانستند، با گرامی داشتن نام و يادش تنفر خود را از حکومت نشان دادند.

➤ درگذشت سيد مصطفی خمینی و پيامدهای آن: درگذشت ناگهانی حاج آقا مصطفی، پسر بزرگ امام خمینی، در آبان سال ۱۳۵۶ در نجف نيز اعتراضات تازه ای را برانگیخت و تنفر بيشتری نسبت به حکومت ايجاد کرد. با مرگ مشکوک وی، مجالس ترحیمی در بسياری از شهرهای ايران برگزار شد و بار ديگر ياد و خاطره امام خمینی جان تازه ای به جريان مبارزه داد.

➤ آغاز انقلاب اسلامی

➤ انتشار مقاله توهین آمیز نسبت به امام خمینی و پیامدهای آن: در ۱۷ دی ۱۳۵۶ مقاله توهین آمیزی علیه امام خمینی در روزنامه اطلاعات منتشر شد. به دنبال انتشار این مقاله، مردم قم در ۱۹ دی ۱۳۵۶ قیام کردند اما مأموران حکومتی آن‌ها را به خاک و خون کشیدند. در چهل و ششمین سال همان سال مردم تبریز به پا خاستند که این اجتماع نیز با یورش نیروهای حکومت مواجه شد و تعدادی شهید یا مجروح شدند.

➤ گسترش قیام، جمشید آموزگار در مرداد ۱۳۵۷ در اصفهان حکومت نظامی برقرار کرد اما این تدبیر ثمری نداشت؛ در نتیجه، شاه مجبور شد آموزگار را برکنار کند و جعفر شریف امامی را با «شعار آشتی ملی» به نخست‌وزیری بگمارد.

➤ قیام خونین ۱۷ شهریور: حکومت پهلوی برای جلوگیری از ادامه تظاهرات و اعتراضات در روز جمعه ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ در تهران و چند شهر دیگر حکومت نظامی برقرار کرد. مردم تهران بی‌اعتنا به اخطارها و هشدارهای رژیم در میدان شهدا (ژاله سابق) تجمع کردند. دژخیمان پهلوی مردم را به گلوله بستند و جمع زیادی از آنان را به شهادت رساندند. به دنبال این جنایت هولناک، رئیس‌جمهور آمریکا بار دیگر به‌صراحت از رژیم پهلوی حمایت کرد.

➤ علت هجرت امام به فرانسه: پس از اوج‌گیری انقلاب اسلامی، امام خمینی تحت فشار سیاسی و امنیتی سازمان امنیت عراق و ساواک، قصد عزیمت به کویت داشتند اما دولت کویت حاضر به پذیرش ایشان نشد.

➤ امام به فرانسه رفتند و در دهکده‌ای به نام نوفل‌لوشاتو در حومه پاریس ساکن شدند.

➤ نتایج هجرت امام به فرانسه: ۱- ایشان با استفاده از امکانات تبلیغی، مصاحبه و سخنرانی جنایات حکومت پهلوی را افشا می‌کردند؛ ۲- امکان ملاقات مبارزان با رهبری انقلاب فراهم آمد و پیام‌های امام با شتاب بیشتری در ایران منتشر شد.

➤ حماسه ماه محرم: شاه پس از سرکوب تظاهرات دانشجویان و دانش‌آموزان در مقابل دانشگاه تهران (۱۳ آبان)، ارتشبد غلامرضا اژه‌اری را جانشین شریف امامی کرد تا وی با برقرار کردن حکومت نظامی از سرعت حرکت انقلاب بکاهد. اما شروع ماه محرم، مبارزه را وارد مرحله تازه‌ای کرد. در روزهای تاسوعا و عاشورا میلیون‌ها تن از مردم در شهرهای مختلف، از جمله تهران، با شرکت در تظاهراتی مسالمت‌آمیز سقوط حکومت پهلوی و برقراری حکومت اسلامی را فریاد زدند.

➤ نتایج تظاهرات محرم ۱۳۵۷: ۱- این تظاهرات عظیم دولت آمریکا را به این نتیجه رساند که روی کار آوردن دولت نظامی اژه‌اری نتیجه‌ای نداشته است؛ ۲- به علاوه، مردم ایران متحد و در اطاعت از رهبر خود مصمم و جدی هستند و ۳- بالاخره اینکه آمریکا برای حفظ منافع خود در ایران باید به فکر مهره دیگری غیر از محمدرضا شاه باشد.

➤ آخرین نخست‌وزیر: شاه در نیمه دی ۱۳۵۷ درحالی‌که تصمیم به خروج از ایران گرفته بود، به دستور آمریکایی‌ها و برای جلوگیری از پیروزی انقلاب اسلامی، شاپور بختیار را، که قبلاً عضو جبهه ملی و از مخالفان رژیم بود، نخست‌وزیر خود کرد.

➤ تشکیل شورای انقلاب و وظایف آن: امام خمینی در ۲۳ دی با ارسال پیامی تشکیل شورای انقلاب را به اطلاع مردم رساندند. این شورا که از افراد شایسته، مسلمان، متعهد و مورد اعتماد ایشان تشکیل شده بود، وظیفه داشت زمینه انتقال قدرت را فراهم کند. ده روز پس از تشکیل دولت بختیار، در ۲۶ دی، شاه از ایران رفت و شور و شفع مردم ایران بیشتر شد.

ورود امام خمینی به ایران، تشکیل دولت موقت و پیروزی انقلاب

➤ از ورود امام تا پیروزی انقلاب: در ۱۲ بهمن ۱۳۵۷ رهبر انقلاب باشکوه فراوان و در میان استقبال بی‌نظیر مردم وارد ایران شدند. در ۱۵ بهمن به پیشنهاد شورای انقلاب، مهندس مهدی بازرگان را به عنوان نخست‌وزیر دولت موقت انقلابی معرفی و از همه تقاضا کردند که از او حمایت کنند. با حمله نیروهای گارد شاهنشاهی به افراد نیروی هوایی که به انقلاب پیوسته بودند (۲۰ بهمن)، تهران به شهری نظامی مبدل شد. حکومت پهلوی قصد داشت در بعدازظهر ۲۱ بهمن و شب ۲۲ بهمن حکومت نظامی برقرار کند؛ سپس، به کمک نظامیان وابسته به خود و با نظارت ژنرال هایزر آمریکایی، کودتایی نظامی ترتیب دهد و رهبر انقلاب و اعضای شورای انقلاب را دستگیر و انقلاب را سرکوب کند اما امام خمینی با توکل به الطاف خداوند، حکومت نظامی را غیرقانونی اعلام کردند. مردم به کمک ارتش‌یانی که به انقلاب پیوسته بودند، مراکز نظامی را در تهران و شهرهای بزرگ تصرف کردند. رادیو و تلویزیون نیز در اختیار مردم قرار گرفت و با اعلام صدای انقلاب و پیروزی انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن، زنگ سقوط نظام شاهنشاهی به صدا درآمد.

درس يازدهم

استقرار و تثبيت نظام جمهوری اسلامی

استقرار نظام جمهوری اسلامی

- **اقدامات دولت موقت با همراهی شورای انقلاب برای استقرار نظام جمهوری اسلامی:** ۱- برگزاری همه پرسی تعیین نظام سیاسی جدید ۲- تدوین قانون اساسی ۳- شکل گیری هیئت دولت بر اساس قانون اساسی جدید ۴- تأسیس نهادهای انقلابی
- **برگزاری همه پرسی تعیین نظام سیاسی جدید:** این همه پرسی روزهای ۱۰ و ۱۱ فروردین ۱۳۵۸ برگزار شد و نتیجه آن که در ۱۲ فروردین اعلام شد، نشان داد که بیش از ۹۸ درصد شرکت کنندگان به جمهوری اسلامی رأی مثبت داده اند. به همین دلیل، ۱۲ فروردین در تقویم به عنوان روز جمهوری اسلامی نام گذاری شده است.
- **تدوین قانون اساسی:** چند ماه بعد از همه پرسی، مردم با حضور در پای صندوق های رأی، ۷۲ نماینده مجلس خبرگان قانون اساسی را برگزیدند تا قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را تدوین و تصویب کنند. مجلس خبرگان قانون اساسی از مرداد ۱۳۵۸ کار تدوین قانون اساسی جدید را آغاز کرد.
- **اشغال سفارت آمریکا و علت آن؛** زمان تدوین قانون اساسی، دانشجویان موسوم به پیرو خط امام در ۱۳ آبان ۱۳۵۸ سفارت آمریکا را در تهران تسخیر کردند. آنان علت این اقدام را تداوم دشمنی ها و توطئه های دولت آمریکا علیه انقلاب اسلامی و دخالت در امور داخلی ایران از جمله اجازه ورود به محمدرضا شاه پهلوی برای سفر به آن کشور اعلام کردند.
- **انقلاب دوم:** امام خمینی این اقدام دانشجویان را تأیید کرد و آن را انقلاب دوم خواند. مجلس خبرگان قانون اساسی نیز از تسخیر سفارت آمریکا توسط دانشجویان حمایت کرد.
- **علت استعفای بازرگان از نخست وزیری:** مهندس بازرگان و اعضای کابینه او که با این اقدام (تسخیر سفارت آمریکا) موافق نبودند، استعفا کردند و شورای انقلاب مسئولیت اداره کشور و تکمیل روند استقرار نظام سیاسی جدید را عهده دار شد.
- پس از آنکه نمایندگان مجلس خبرگان قانون اساسی جدید را تدوین و تصویب کردند، این قانون به همه پرسی گذاشته شد (آذر ۱۳۵۸) و مورد تأیید اکثر مردم ایران قرار گرفت.
- **شکل گیری هیئت دولت بر اساس قانون اساسی جدید:** با تدوین و تصویب قانون اساسی، زمینه برای برگزاری انتخابات ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی و تشکیل دولت دائم فراهم آمد. ابتدا انتخابات ریاست جمهوری (بهمن ۱۳۵۸) انجام شد و ابوالحسن بنی صدر به عنوان نخستین رئیس جمهوری اسلامی ایران انتخاب گردید. با فاصله کوتاهی انتخابات مجلس (شورای اسلامی) نیز برگزار شد. اسفند ۱۳۵۸ پس از شروع به کار مجلس شورای اسلامی، ابتدا محمدعلی رجایی به عنوان نخست وزیر معرفی گردید و سپس وزرای معرفی شده توسط او از مجلس شورای اسلامی رأی اعتماد گرفتند؛ دولت دائم بر سرکار آمد و مدیریت امور کشور را از شورای انقلاب تحویل گرفت.
- با برگزاری انتخابات اولین دوره مجلس خبرگان رهبری (آذر ۱۳۶۱) و تشکیل مجلس خبرگان رهبری، تمامی ارکان سیاسی کشور مطابق قانون اساسی شکل گرفتند و نظام سیاسی جمهوری اسلامی به طور کامل استقرار یافت.
- **تأسیس نهادهای انقلابی:** تأسیس نهادهای انقلابی یکی از گام های مهم و تأثیرگذار در روند استقرار نظام جمهوری اسلامی محسوب می شود که هم زمان با شکل گیری ارکان سیاسی اتفاق افتاد. تنوع و گستره وسیع این نهادها که ابعاد مختلف سیاسی، امنیتی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه را در برمی گرفت، بیانگر بینش مدیریت منسجم و جامع حضرت امام بود.
- **مهم ترین نهادهای انقلابی و هدف از تشکیل آن:** ۱- کمیته انقلاب اسلامی: هدف: حفظ نظم و امنیت و دستگیری سران جنایتکار رژیم پهلوی ۲- سپاه پاسداران انقلاب اسلامی: پاسداری از آرمان ها و دستاوردهای انقلاب ۳- جهاد سازندگی: هدف: عمران، آبادانی و رفع فقر و محرومیت از روستاها ۴- کمیته امداد امام خمینی (ره): هدف: حمایت از محرومان و مستضعفان ۵- نهضت سوادآموزی: هدف: ترویج فرهنگ سوادآموزی و کاهش و رفع بی سوادی ۶- بنیاد شهید، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و بسیج مستضعفان ۷- دادگاه ها و دادرسی های انقلاب اسلامی: هدف: رسیدگی به پرونده مقامات و مأموران رژیم سابق تشکیل شدند.
- در بُعد آیینی و مناسکی نیز اولین نماز جمعه به امامت آیت الله طالقانی (۵ مرداد ۱۳۵۸) در تهران و سپس به تدریج در سایر شهرستان ها اقامه گردید.

توطئه‌ها و تلاش‌های دشمنان داخلی و خارجی

- عوامل خشم آمریکا و دشمنان انقلاب از انقلاب اسلامی: ۱- پیروزی انقلاب اسلامی و پیشرفت موفقیت‌آمیز روند استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران ۲- با تسخیر لانه جاسوسی و افشا شدن نقش آمریکا در توطئه علیه انقلاب اسلامی
- مهم‌ترین توطئه‌ها و تلاش‌هایی که دشمنان داخلی و خارجی علیه جمهوری اسلامی ایران: ۱- ایجاد آشوب و ناامنی ۲- ترور شخصیت‌ها و مردم انقلابی ۳- حمله نظامی آمریکا به طیس ۴- طراحی کودتا
- ایجاد آشوب و ناامنی: گروهک‌های ضدانقلاب با حمایت دشمنان خارجی انقلاب اسلامی در مناطق مختلف کشور به ویژه کردستان، خوزستان، سیستان و ترکمن صحرا (در استان گلستان کنونی) درصدد برآمدند که یکپارچگی و زندگی مسالمت‌آمیز اقوام ایرانی را به اختلاف و تفرقه تبدیل کنند و مسائل و مشکلات زیادی برای کشور و مردم آن مناطق به وجود آورند.
- ترور شخصیت‌ها و مردم انقلابی توسط گروهک‌های تروریستی
- شهیدان ترور توسط گروهک تروریستی فرقان: سیهبد ولی‌الله قرنی، رئیس ستاد مشترک ارتش، آیت‌الله استاد مطهری عضو سرشناس شورای انقلاب و از یاران نزدیک امام خمینی، دکتر مفتاح، حاج مهدی عراقی و آیت‌الله قاضی طباطبایی را که از مبارزان سرشناس بودند، به شهادت رساند و به جان حجت‌الاسلام اکبر هاشمی رفسنجانی و آیت‌الله ربانی شیرازی نیز، که از شخصیت‌های مبارز به شمار می‌رفتند، سوءقصد کرد.
- شهیدان ترور توسط سازمان مجاهدین خلق: پس از دستگیری اعضای گروه فرقان، سازمان مجاهدین خلق (منافقین) ترور را آغاز کردند و عده زیادی از مسئولان و شمار کثیری از مردم عادی را در کوچه و بازار به شهادت رساندند.
- علت و چگونگی حمله نظامی آمریکا به طیس: پس از اینکه دانشجویان پیرو خط امام سفارت آمریکا در تهران را تسخیر و اعضای سفارت را دستگیر و بازداشت کردند، دولتمردان آمریکایی در شرایط دشواری قرار گرفتند. از این رو، آمریکا با طراحی یک عملیات پیچیده نظامی، اقدام به پیاده کردن نیروهای ویژه خود در صحرای طیس کرد (۵ اردیبهشت ۱۳۵۹). مأموریت این گروه زبده نظامی، تسخیر چند مرکز در تهران و خارج کردن آمریکاییان بازداشتی از ایران بود اما با عنایت خداوند، وقوع توفان شن و کاهش دید خلبانان آمریکایی باعث سقوط چند فروند بالگرد نظامی و کشته شدن تعدادی از نیروهای مهاجم شد. بقیه نیز با به جا گذاشتن بخشی از تجهیزات، اسناد و مدارک مجبور به فرار شدند.
- طراحی کودتا و نتایج آن: در تیر ۱۳۵۹، تعدادی از افسران وابسته به رژیم پهلوی و هوادار شاپور بختیار، موسوم به «سازمان نقاب» با پشتیبانی سازمان جاسوسی آمریکا (سیا) و حکومت بعثی عراق کودتایی را طراحی کردند. کودتاچیان قصد داشتند با استفاده از امکانات نظامی پایگاه هوایی شهید نوژه همدان، محل سکونت حضرت امام و برخی مراکز مهم در پایتخت را بمباران و نظام جمهوری اسلامی ایران را ساقط کنند. این توطئه اندکی پیش از اجرا کشف و خنثی شد. حزب توده نیز که به نفع حکومت شوروی در ایران جاسوسی می‌کرد، در سال ۱۳۶۰ ش، قصد کودتا داشت که این توطئه نیز کشف و سران آن دستگیر شدند.
- تثبیت نظام جمهوری اسلامی ایران
- پس از انتخاب ابوالحسن بنی‌صدر به‌عنوان نخستین رئیس‌جمهوری اسلامی ایران، امام خمینی علاوه بر تنفیذ حکم ریاست جمهوری وی، فرماندهی کل قوا و ریاست شورای انقلاب را نیز به او واگذار کردند.
- علل عزل بنی‌صدر از ریاست جمهوری: قرار گرفتن در چنین موقعیت و مقامی بنی‌صدر را چنان مغرور کرد که از پذیرش محمدعلی رجایی، چهره انقلابی و مورد اعتماد امام و مردم، برای نخست‌وزیری امتناع می‌ورزید، سرانجام، با اصرار نمایندگان مجلس شورای اسلامی رجایی نخست‌وزیر شد. بنی‌صدر سپس با اختلاف افکنی میان مسئولان و نهادهای نظام، روزبه‌روز از خط امام فاصله گرفت و به گروه‌های منحرف و معاند، مانند سازمان مجاهدین خلق، نزدیک شد. با شروع جنگ تحمیلی نیز نیروهای سپاه پاسداران را در تشکلهای مالی و تسلیحاتی قرارداد و زمینه سقوط خرمشهر را فراهم آورد. این اعمال و رفتار سبب شد که امام خمینی او را از فرماندهی کل قوا برکنار کند. چند روز بعد هم نمایندگان مجلس شورای اسلامی به عدم کفایت سیاسی او رأی دادند. این رأی به تأیید امام خمینی رسید و بنی‌صدر از منصب ریاست جمهوری نیز عزل گردید (خرداد ۱۳۶۰).

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

- **دوره ی ریاست جمهوری شهید رجایی:** با خلع بنی صدر، محمدعلی رجایی در دومین دوره انتخابات ریاست جمهوری پیروز شد (۲ مرداد ۱۳۶۰) و محمدجواد باهنر را مأمور تشکیل کابینه کرد. دوره ریاست جمهوری رجایی خیلی کوتاه بود؛ ایشان به همراه نخست وزیر و یاور انقلابی خود در انفجار دفتر نخست وزیری توسط منافقین در ۸ شهریور ۱۳۶۰ به شهادت رسید.
- پس از شهادت رئیس جمهور رجایی و نخست وزیر باهنر، مجلس شورای اسلامی آیت الله مهدوی کنی را به ریاست هیئت دولت برگزید تا در اداره امور کشور و جنگ وقفه ای به وجود نیاید.
- اندکی بعد، مردم ایران در انتخابات سومین دوره ریاست جمهوری بار دیگر با حضوری گسترده به پای صندوق های رأی رفتند و آیت الله سید علی خامنه ای را به ریاست جمهوری اسلامی برگزیدند (۱۰ مهر ۱۳۶۰) ایشان نیز میرحسین موسوی را برای تصدی منصب نخست وزیری به مجلس شورای اسلامی معرفی کرد.
- آیت الله خامنه ای دو دور متوالی در سمت ریاست جمهوری اسلامی باقی ماند. (۱۳۶۰-۱۳۶۸ ش)
- **حوادث دوره ی ریاست جمهوری آیت الله خامنه ای:** در این دوره، ثبات سیاسی و امنیتی بیشتری ایجاد شد و اداره امور جنگ با توان و موفقیت بیشتر به انجام رسید. همچنین در دوره مذکور دانشگاه ها که پس از پیروزی انقلاب اسلامی تعطیل شده بودند، بازگشایی شدند. (مهر ۱۳۶۲)
- **علت به وجود آمدن مجمع تشخیص مصلحت نظام و اعضای آن:** با بروز پاره ای از اختلاف ها میان مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان مشکلاتی در اداره کشور به وجود آمد. از این رو، به فرمان حضرت امام مجمع تشخیص مصلحت، مرکب از مسئولان عالی رتبه کشور و صاحب نظران برجسته، تشکیل شد تا به اختلافات میان مجلس و شورای نگهبان رسیدگی کند.
- ارتحال امام خمینی و انتخاب حضرت آیت الله خامنه ای به رهبری**
- **رحلت امام در خرداد ۱۳۶۸:** امام خمینی در شامگاه ۱۳ خرداد ۱۳۶۸ بعد از یک دوره بیماری در ۸۷ سالگی از دنیا رفتند. خبر ارتحال حضرت امام را یادگار گرامی ایشان حجت الاسلام سید احمد خمینی صبح روز بعد به اطلاع مردم ایران و جهان رساند. دو روز بعد، پیکر مطهر امام شهیدان در میان حزن و اندوه میلیون ها نفر از تشییع کنندگان در بهشت زهراي تهران به خاک سپرده شد.
- **شروع رهبری آیت الله خامنه ای:** بلافاصله پس از رحلت بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران، مجلس خبرگان رهبری تشکیل جلسه داد و با اکثریت قریب به اتفاق آراء، حضرت آیت الله سید علی خامنه ای را به دلیل داشتن شرایط و ویژگی های مندرج در اصل یکصد و نهم قانون اساسی به مقام رهبری برگزید. (۱۴ خرداد ۱۳۶۸)
- **علل انتخاب آیت الله خامنه ای به رهبری:** حضرت آیت الله خامنه ای از ابتدای نهضت تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی به عنوان شاگرد و پیرو حضرت امام خمینی (ره) حضور و نقش فعالی در مبارزه با رژیم پهلوی داشتند؛ از این رو، بارها دستگیر، زندانی و تبعید شدند. ایشان در دوران جمهوری اسلامی و در شرایطی که کشور گرفتار توطئه های پیچیده دشمنان خارجی و ضدانقلاب داخلی و نیز جنگ تحمیلی بود، همچون یآوری بصیر و ثابت قدم در خدمت انقلاب و حضرت امام بودند و مسئولیت های خطیری را عهده دار شدند که از جمله آن ها دو دوره ریاست جمهوری است. معظم له در تیر ۱۳۶۰، هدف حمله تروریستی مجاهدین خلق قرار گرفتند که به شدت جراحت برداشتند و به شرف جانبازی انقلاب اسلامی نائل آمدند. خبرگان ملت بر اساس چنین ویژگی ها و سوابقی، ایشان را برای رهبری انقلاب اسلامی، صالح، شایسته و لایق تشخیص دادند.

درس دوازدهم جنگ تحمیلی و دفاع مقدس

شروع جنگ تحمیلی

- کشور کنونی عراق پس از جنگ جهانی اول و تجزیه امپراتوری عثمانی، تحت قیمومیت انگلستان شکل گرفت.
- با تأسیس این کشور، اختلافات مرزی با ایران، که از دوران عثمانی به وجود آمده بود، ادامه یافت.
- در سال ۱۳۵۴ ش (۱۹۷۵ م) ایران و عراق برای پایان دادن به اختلافات مرزی و رفع مناقشه بر سر اروندرود، قراردادی را با میانجیگری دولت الجزایر امضا کردند.
- **علت حمله صدام به ایران:** پس از پیروزی انقلاب اسلامی، دشمنان خارجی و در رأس آن‌ها آمریکا که نتوانسته بودند مانع استقرار و استحکام نظام جمهوری اسلامی شوند، صدام را به مقابله نظامی با ایران تشویق کردند.
- صدام در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ دستور حمله به ایران را صادر کرد و در پی آن، ارتش بعثی عراق از زمین و هوا به میهن عزیز ما هجوم آورد و جنگ تحمیلی آغاز شد
- **انگیزه و اهداف صدام از تحمیل جنگ بر ایران:** ۱- حاکمیت بر آبراه مهم اروندرود، دسترسی و تسلط بر خلیج فارس و جدایی جزایر سه گانه ابوموسی، تنب کوچک و بزرگ و استان خوزستان از ایران؛ ۲- تضعیف و نابودی انقلاب اسلامی و جلوگیری از انتشار افکار انقلابی در میان مردم عراق و مسلمانان سایر کشورها؛ ۳- رسیدن به رهبری جهان عرب و ایفای نقش ژاندارمی در منطقه.
- **وضعیت نیروهای نظامی ایران در ابتدای جنگ**

- **شرایط نیروهای نظامی ایران هم‌زمان با آغاز جنگ تحمیلی:** جنگ تحمیلی در شرایطی آغاز شد که کشور ما دوران حساس و دشوار پس از پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط حکومت شاهنشاهی را می‌گذراند. ارتش و ژاندارمری به دلیل تصفیه یا فرار فرماندهان و بسیاری از افسران آمادگی کامل برای رویارویی با جنگی بزرگ را نداشتند. نیروی جوان و تازه تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با وجود محدودیت‌های تشکیلاتی، تجهیزاتی و تدارکاتی، سخت درگیر مقابله با آشوب‌های ضدانقلاب بود و نیروی مردمی بسیج نیز در حال شکل‌گیری بود.
- **تصور صدام از حمله به ایران:** صدام با این توهم که نیروهای مسلح ایران آمادگی و توان مقابله با ارتش او را ندارند، با پشت‌گرمی به حمایت سیاسی، نظامی، اقتصادی و اطلاعاتی سایر کشورها، به‌ویژه آمریکا و شوروی سابق، تصور می‌کرد که در مدت کوتاهی به هدف‌های خود می‌رسد.
- اعترافات افسران اسیر عراقی نشان می‌دهد که صدام مصمم بود با یک تهاجم برق‌آسا در مدت پنج تا شش هفته خوزستان را تسخیر کند و بخشی از اهداف خود را محقق سازد.

مجامع بین‌المللی و جنگ تحمیلی

- **عکس‌العمل مجامع بین‌المللی در قبال حمله صدام به ایران:** مجامع بین‌المللی و در رأس آن شورای امنیت سازمان ملل متحد که مسئولیت حفظ صلح و امنیت جهانی و جلوگیری از تجاوز دولت‌ها به دیگر کشورها را بر عهده دارد، در برابر یورش آشکار نیروهای رژیم بعثی عراق به خاک ایران به صورت قاطع و مؤثر به وظایف رسمی و قانونی خود عمل نکرد. این شورا چند روز پس از شروع جنگ تحمیلی با صدور قطعنامه‌ای، بدون آنکه تجاوز نیروهای بعثی به خاک ایران را محکوم کند و از دولت متجاوز بخواهد که از مناطق اشغالی عقب‌نشینی نماید، تنها دو کشور را به خودداری از ادامه جنگ و تلاش برای حل مسالمت‌آمیز اختلافات فراخواند.
- **حامیان صدام در جنگ تحمیلی:** طول هشت سال جنگ تحمیلی، قدرت‌های بزرگ مانند آمریکا، شوروی، فرانسه، آلمان و انگلستان، علاوه بر دادن انواع سلاح‌های پیشرفته و حتی تسلیحات شیمیایی به حکومت بعثی عراق، از نظر سیاسی نیز آشکار و پنهان از این رژیم جانب‌داری کردند. برخی از کشورهای منطقه خلیج فارس نیز به اشکال مختلف به صدام یاری رساندند.
- **دفاع مقدس ملت ایران**
- بلافاصله پس از شروع جنگ تحمیلی، مردم و نیروهای مسلح ایران به فرمان امام خمینی لبیک گفتند و آماده نبرد با دشمن متجاوز و دفاع از مرزوبوم خود شدند.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیعی سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- **اقدام امام برای خنثی کردن جنگ روانی:** حضرت امام برای خنثی کردن جنگ روانی ناشی از حملات نظامی ارتش بعثی، صدام را دزدی خواندند که آمده و چند سنگ انداخته است، و مردم را به آرامش و آمادگی برای دفاع فراخواندند.
- **نقش گروه‌های مختلف در جنگ تحمیلی:** نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی از نخستین ساعت‌های شروع جنگ وارد عمل شد و با رشادت و شجاعت تمام، ضربه مهلکی به رژیم صدام وارد آورد. در جبهه زمینی نیز رزمندگان ارتش، سپاه پاسداران و ژاندارمری به همراه مردم شهرها و روستاهای مرزی، عشایر غیور و نیروهای ستاد جنگ‌های نامنظم، که شهید مصطفی چمران آن‌ها را فرماندهی می‌کرد، به مقابله با دشمن شتافتند و پیشروی نیروهای عراقی را متوقف و یا کند کردند. در خرمشهر، مدافعان این شهر اغلب با ساده‌ترین سلاح‌ها بیش از یک ماه کوچه به کوچه و خیابان به خیابان در برابر ارتشی که مجهز به انواع تسلیحات و تجهیزات بود، ایستادند.
- **دریادلان نیروی دریایی ارتش نیز در نخستین ماه‌های جنگ، با پشتیبانی نیروی هوایی در عملیاتی موسوم به «مروارید» با رشادت تمام، اسکله‌های عراق را منهدم و نیروی دریایی صدام را نابود کردند.**
- آزادسازی مناطق اشغالی**
 - پس از آنکه بنی صدر از مقام فرماندهی کل قوا و ریاست جمهوری عزل شد و اوضاع سیاسی کشور ثبات و آرامش یافت، رزمندگان اسلام با شجاعت و صلابت عزم خود را برای بیرون راندن دشمن متجاوز از خاک میهن عزیزمان جزم کردند.
 - ابتدا به فرمان امام محاصره آبادان شکسته شد سپس در دو عملیات فتح‌المبین و بیت‌المقدس بودند، صدها کیلومتر مربع از خاک ایران را از اشغال ارتش بعثی آزاد کردند.
 - **اوج حماسه دفاع مقدس ملت ایران در عملیات بیت‌المقدس (سوم خرداد ۱۳۶۱) و با آزادی خونین شهر (خرمشهر) از اسارت دشمن بعثی رقم خورد.**
 - **پس از آزادسازی خرمشهر، جنگ وارد مرحله تازه‌ای شد؛ زیرا:** از یک سو موفقیت‌های نظامی رزمندگان ایرانی ادامه یافت و از سوی دیگر، حامیان خارجی صدام برای جلوگیری از سقوط او انواع تجهیزات نظامی و سلاح‌های میکروبی و شیمیایی را در اختیار این رژیم گذاشتند.
 - به دنبال بازپس‌گیری خرمشهر، جمهوری اسلامی ایران برای پایان دادن به جنگ و خون‌ریزی و رسیدن به حقوق خود، شروطی را مطرح کرد که مورد بی‌اعتنایی مجامع بین‌المللی و دیکتاتور عراق واقع شد.
- **اقدام صدام پس از مطرح کردن شروط ایران برای پایان جنگ:** بمباران و موشک‌باران شهرها و استفاده از بمب‌های شیمیایی
- **بخشی از جنایات حکومت عراق:** ۱- بمباران شیمیایی شهر سردشت در استان آذربایجان غربی ۲- روستای زرده از توابع شهرستان دالاهو در استان کرمانشاه ۳- شهر حلبچه در کردستان عراق
- رهبری امام خمینی در دفاع مقدس**
 - چند مورد از اقدامات امام در دوران جنگ: ۱- فراخواندن همه قشرها به دفاع از خاک کشور و شتافتن به‌سوی جبهه‌های جنگ ۲- توصیه به مسئولان برای پیشبرد امور جنگ و در اولویت قرار دادن مسئله جنگ ۳- اهتمام ایشان بر تقویت بنیه دفاعی و حمایت‌های ایشان برای بالا بردن کیفیت و کمیت امکانات و تجهیزات نظامی و تأمین بودجه‌های جنگ ۴- ایجاد تحول در روح و روان جوانان ایرانی با تمسک به مفاهیم جهاد و شهادت و یادآوری حماسه عاشورا
 - **آثار و نتایج رهبری امام خمینی در دوران جنگ:** ۱- ایثار و فداکاری در راه دین و میهن ۲- تقویت انگیزه جهاد و روحیه شهادت‌طلبی در میان جوانان ایرانی ۳- تبدیل شدن برخی از فرماندهان جوان دوران دفاع مقدس، به نماد رشادت و مقاومت مردم سوریه و عراق علیه گروه‌های تکفیری و داعشی
 - **نقش مردم قهرمان ایران در طول هشت سال دفاع مقدس:** ۱- حضور مستقیم در خط مقدم جبهه و نبرد با دشمن متجاوز؛ ۲- مشارکت در تأمین بخشی از هزینه‌های مادی جنگ از طریق کمک‌های داوطلبانه، به‌ویژه تهیه و تدارک پوشاک و خوراک برای رزمندگان.
 - **گروه‌های مردمی حاضر در جبهه‌های جنگ دوران دفاع مقدس:** ۱- نیروهای بسیجی ۲- جهادگران جهاد سازندگی، مسئولیت مهندسی رزمی دوران دفاع مقدس با ایجاد خاک‌ریز، پل‌ها و جاده‌ها و ساختن سنگر ۳- پزشکان و پرستاران در پشت جبهه ۴- بازاریان نیز در جهت کمک‌های مالی و تهیه مایحتاج رزمندگان ۵- زنان ایرانی

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

➤ **خدمات زنان در دوران دفاع مقدس:** ۱- حضور در خط مقدم جبهه در سال‌های اول جنگ؛ ۲- تشویق برادران، همسران و فرزندان خویش برای حضور در جبهه؛ ۳- تهیه و آماده‌سازی خوراک و پوشاک رزمندگان؛ ۴- پرستاری از رزمندگان مجروح در بیمارستان‌ها؛ ۵- پاسداری از حریم خانواده در غیاب همسران رزمنده.

➤ **حضور معلمان و دانش‌آموزان در دفاع مقدس:** حضور صدها هزار دانش‌آموز و معلم ایرانی در جبهه برای دفاع از کیان نظام اسلامی و سرزمین مادری- شهادت حدود ۲۵۰۰ معلم و نزدیک به ۳۶۰۰۰ دانش‌آموز در طول دفاع مقدس- اسیر و جاویدالآخر شدن هزاران نفر

➤ پایان جنگ تحمیلی

➤ **پذیرش قطعنامه ۵۹۸:** در تیرماه ۱۳۶۷، امام خمینی پس از دریافت گزارش و نظر مشورتی فرماندهان نظامی و مسئولان سیاسی کشور به‌منظور پایان دادن به جنگ تحمیلی، قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد را پذیرفت

➤ **اقدامات دشمنان پس از پذیرش قطعنامه توسط ایران:** ۱- صدام به نیروهای ارتش خود دستور داد به مناطقی از ایران در خوزستان و سایر نواحی مرزی حمله کنند. ۲- گروهک تروریستی سازمان مجاهدین خلق (منافقین) را برای لشکرکشی به داخل خاک ایران تجهیز، تشویق و پشتیبانی کرد.

➤ **نتایج مذاکرات صلح ایران و عراق:** صدام در نامه‌ای به حجت‌الاسلام والمسلمین اکبر هاشمی رفسنجانی، رئیس‌جمهوری وقت ایران، قرارداد الجزایر را بار دیگر به رسمیت شناخت و اظهار داشت که شما به هر آنچه که می‌خواستید، رسیدید.

➤ در سال ۱۳۷۰ نیز سازمان ملل متحد رسماً رژیم بعثی عراق را به‌عنوان متجاوز و آغازکننده جنگ معرفی کرد.

➤ در دوران دفاع مقدس برای اولین بار در دویست سال اخیر، دشمنان در جداسازی حتی یک وجب از خاک ایران ناکام ماندند.

➤ مجاهدین خلق (منافقین) و جنگ تحمیلی

➤ **مهم‌ترین اقدامات مجاهدین خلق در دوران دفاع مقدس:** ۱- ایجاد آشوب در داخل کشور و ترور بسیاری از مسئولان و مردم عادی؛ ۲- دادن اطلاعات سری و نظامی کشور به رژیم صدام و دیگر دشمنان خارجی؛ ۳- همکاری نظامی با ارتش بعثی عراق در جنگ با ایران؛ ۴- همکاری با ارتش بعثی در سرکوب و کشتار مخالفان صدام از جمله مبارزان کرد؛ ۵- تهاجم به داخل خاک ایران پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸

دستاوردهای دفاع مقدس

➤ **دستاوردهای نظامی دفاع مقدس ۱-** تحول در حوزه صنایع دفاعی (ساخت انواع موشک‌ها، پیشرفت در حوزه هوافضا، افزایش توان پدافند هوایی) ۲- خودکفایی در تولید و ساخت نیازهای مختلف نظامی؛ ۳- برخورداری از تجربیات تازه در زمینه سازماندهی و آموزش نیروی انسانی داوطلب؛ ۴- تقویت و تحکیم سازمان رزم نیروهای مسلح (ارتش، سپاه و نیروی انتظامی)؛ ۵- شکوفایی استعدادهای بالقوه در فرماندهی جنگ و ظهور فرماندهان بالاستعداد.

➤ **دستاوردهای فرهنگی و معنوی دفاع مقدس:** ۱- تقویت اعتمادبه‌نفس و احساس خودباوری و بروز خلاقیت در میان جوانان ایرانی ۲- تثبیت اقتدار نظام جمهوری اسلامی در دفاع از تمامیت ارضی کشور

موفق و تندرست باشید.

بهرام شفيعی دبیر تاريخ دبیرستان استعدادهای درخشان امام خمینی دشتستان و سرگروه تاريخ منطقه آب پخش

بودا: یک روز زندگی با روشن بینی، بهتر از صد سال عمر در تاریکی است.

تولستوی: همه می‌خواهند بشریت را عوض کنند، ولی دروغا که هیچکس در این اندیشه نیست که خود را عوض کند.

جواهر لعل نهرو: به گذشته خود هرگز نمی‌اندیشم مگر آنکه بخواهم از آن نتیجه‌ای بگیرم.

کنفوسیوس: عظمت و شکوه انسانی ما این نیست که هیچ‌گاه سقوط نکنیم بلکه این عظمت در آنجاست که هر وقت افتادیم دوباره برخیزیم و تلاش را از سر بگیریم.

امام علی (ع): عبرتی را که از تحولات تاریخ بر می‌گیریم، پندی گرانمایه باشد که چراغ صفت، راه زندگی را از چاه باز نماید.

میلان کوندرا: تاریخ نمی‌آفریند، بلکه «کشف» می‌کند. تاریخ، از طریق موقعیتهای بی سابقه، پرده از آنچه انسان هست، پرده از آنچه «از دیر زمان» در انسان وجود دارد، پرده از آنچه امکانهای انسان را تشکیل می‌دهد، بر می‌دارد.